

LIGESTILLINGENS PROBLEMATISERING

En analyse af magtformer og problematiseringsforskydninger
i ligestillingsbegrebets historiske opkomst i videnskab og politik

The problematization of gender equality

Nina Marxen

Cand.merc. / Human Resource Management

Karen Schmidt Steffensen

Cand.soc. / Politisk Kommunikation og Ledelse

Christian Borch

Institut for Ledelse, Politik og Filosofi

Copenhagen Business School – 15. april 2010

271.932 tegn / 119,5 sider

INDHOLD

English summary (6)

Kapitel 1: Indledning (8)

Problemidentificering (9) • Problemformulering (11)

Kapitel 2: Analysestrategi (12)

Problematiserings historie (12) • *Specialets videnskabssteoretiske blik*

Det magtanalytiske blik (16) • *Den suveræne og disciplinære magtform* • *Biopolitikken* •
Den governmentale magtform • *Subjektivering*

Specialets metodiske greb (25)

Empirisk afgrænsning og metode (28) • *Det videnskabelige system* • *Det politiske system*

Læsevejledning (30)

Kapitel 3: Ligestilling som problem i kønsforskningen (32)

1977-1984 – Undertrykkelse (32) • *Det andet køn* • *Den syndige kvinde* • *Kvinden som underprivilegeret* • *Delkonklusion: En ideologisk normændring*

1985-1991 – Forskelle (42) • *Hierarkiske uligestilling på arbejdspladsen* • *Kvinde – kom nu!* • *At være lige er at være ens* • *Delkonklusion: Ensliggørelse*

1992-2002 – Ligestilling som et kulturelt problem (51) • *Familie og forældreskab* • *Reproduktion* • *Tokarrierefamilier* • *Mand og kvinde = far og mor* • *Delkonklusion: Kønsrolleforestillinger i familien*

2003-2009 – Ligestilling som et virksomhedsproblem (62) • *Kønnede kompetencer i virksomheden* • *Kønnets eksamen* • *Fra retfærdighed til rentabilitet* • *Delkonklusion: Kønsrolleforestillinger i virksomheden*

Oversigtsskema (70)

Kapitel 4: Ligestilling som problem i det politiske system (71)

1977-1990 – Diskrimination (71) • *Det kønsopdelte arbejdsmarked* • *En kvinde kan da ikke være snedker* • *Folkeskolen som teknologi* • *En kvinde kan da ikke være leder* • *Uligestilling i familien* • *Delkonklusion: Bevidstliggørelse*

1991-2002 – Strukturel organisering (83) • *Holdning versus tankemonster* • *Arbejdets organisering* • *Me Tarzan, You Jane* • *Delkonklusion: Formelle strukturændringer*

2003-2009 – Fra køn til individ (92) • *Ligestilling giver grønne tal på bundlinjen* • *Barselsorlov og arbejdspladskultur* • *Hvem skal bage? Nogen skal bage...* • *Subjektets myndiggørelse* • *Delkonklusion: Oplysning og frit valg*

Oversigtskema (108)

Kapitel 5: Fire snit – Subjekt, befolkning, semantik & ansvar (109)

Subjektets fremkomst (110) • Biopolitisk regulering (113) • Semantiske koblinger (116) • Ansvar (119)

Kapitel 6: Konklusion (122)

Kapitel 7: Perspektivering (126)

Litteratur (130)

ENGLISH SUMMARY

Present master's thesis is a study of the problematization of gender equality in Denmark from 1977 till 2009. Since the rise of the women's movement in the 1970's gender equality has been a constant subject of debate in the media, in politics, in gender studies etc. This thesis investigates the development of the problematization of gender equality as well as the solutions offered to solve the problem in Danish gender studies and politics in the years 1977-2009. Through a close look at the semantics in the scientific and the political system the thesis further seeks to uncover the possible connections between the problematizations of gender equality in the two systems. The thesis' theoretical foundation consists of Michel Foucault's thoughts and perspectives on problematization and power. In addition here to we draw upon the work of Niklas Luhmann and his theory of social systems, thereby combining Luhmann's division into systems with Foucault's idea of an intertwined society. This unusual combination of theories enables a narrower area of analysis and makes connections between the two (artificially separated) systems more visible.

The analysis shows that the problematization of gender equality has changed over the 32-year period in both systems. In the initial science of gender studies *inequality* was made to be a problem resulting from men's repression of women, and the solutions proposed by the scientists were less traditional thoughts and different language about the genders. Later, inequality was seen as the result of society's repression of human beings in general, which was to be solved by reducing the very differences between the two genders. The focus then shifted to the importance of family in relation to gender equality and influences on children's gender socialization were the solution. Finally, the workplace took centre in the problem-

atization. Gender inequality was seen as most explicit in work context and therefore organizations were the key to the resolution. The problematization in the political system changed from focusing on the discrimination of women, which was to be solved through the teachers influence of the children's gender socialization in elementary school, to a focus on the negative effects of the existing organization of society, resulting in the idea that gender inequality could be solved through different practical, formal changes of rules and regulations. After the turn of the century, gender equality became a matter of individualism and the challenges were to be met with information, empowerment and free choice.

The thesis argues that there are a number of connections between the systems. Among the analyzed connections a few stand out. The systems seem to inspire each other – knowledge and semantics is leaking from one to the other, in both directions. Both systems focus on bio-political regulation. In both systems the subject is initially presented primarily as part of a group and later primarily as an individual. And finally both systems focus on the responsibility of society when it comes to gender equality – that is up on until the later year where they both begin to focus on the responsibility of the workplace and the individual.

KAPITEL 1: INDLEDNING

Ligestilling mellem kønnene er en velkendt problematik i nyere dansk historie. Siden 1950'erne – og særligt i 1960'erne, da de danske kvinder for alvor begyndte at entrere på arbejdsmarkedet, blev ligestilling mellem mænd og kvinder et politisk debattemne, og har været det lige siden. Kvindernes indtog på arbejdsmarkedet står som et kontrapunkt i ligestillingsproblematikkens fremkomst: De traditionelle familiemønstre med manden i arbejde og kvinden i hjemmet blev udfordret, og de værdier, der blev forbundet med kønnene, deres roller og familien, blev sat under pres. I 1960'erne og 1970'erne fik kvinderne større råderet over deres egen biologi med frigivelsen af p-pillen og vedtagelsen af fri abort. I 1970'erne kom det danske svar på den internationale kvindeoprørsbevægelse; Rødstrømpebevægelsen, hvis gennemslagskraft var betydelig: *“Den (Rødstrømpebevægelsen, red.) påvirkede de fleste mennesker i Danmark gennem at sætte spørgsmålstegn ved familie og ægteskab, ved arbejdsdelingen i hjemmet og magtfordelingen i samfundet. Hverken samfundet eller familien blev nogensinde den samme efter Rødstrømpebevægelsen.”* (web 1: kvininfo.dk). Siden da har spørgsmål om, hvordan ligestillingsproblemet bør håndteres, været et emne, som til stadighed diskuteres i mange forskellige sfærer – ikke mindst politisk: Med Ligestillingsministeriets oprettelse i 1999 så ligestillingsproblematikken ud til at skulle figurere på linje med andre indenrigspolitiske emner som kriminalitet, sundhed, økonomi og miljø. I 2009, ti år senere, fremstod ligestillingsdebatten i Danmark dog svækket og fragmenteret. Politiken skrev eksempelvis: *”Det virker, som om ligestilling er noget, man er færdig med i Danmark. (...) Den store, brede debat er opgivet.”* (Politiken 22.12.2009). Ligestilling var, trods sit politiske ministerium, ikke et plusord i debatten, hvilket ikke var tendensen i de øvrige skandinaviske lande, hvor feminismen og ligestilling blev diskuteret mere end nogensinde (Ibid.).

Vi mener, at der i relation til ligestillingsbegrebets udvikling er tale om et skisma; på den ene side har Danmark i dag et Ligestillingsministerium, der må vidne om et vist politisk fokus på ligestillingsproblematikker i samfundet, og samtidig omtales ligestilling af mange politikere, som noget vi allerede *har* i Danmark, bl.a. forhenværende ligestillingsminister Inger Støjberg (Information 09.09.2009, Politiken 22.12.2009). Dette skisma kunne tyde på, at ligestilling altså fortsat spiller en vis rolle i den politiske sfære, men at begrebet samtidig betragtes som et ikke længere omfattende samfundsproblem i Danmark, men blot som en mindre udfordring – et levn fra fortiden. Rent temamæssigt synes ligestillingsbegrebets betydning også at have udviklet sig, fra at handle om kvinders kamp for frigørelse til at være en kamp om bl.a. topposter i erhvervslivet (Politiken 20.12.2009). Kvindesagsaspektet synes at være forstummet til fordel for et erhvervsrelateret fokus på flere kvinder i ledelse og flere mænd på barselorlov. Set i lyset af Rødstrømpebevægelsens arbejde, der tog sit afsæt i alle dele af kvindens liv, såsom ægteskabet og familien, synes ligestillingsdebatten i dag at være blevet synonym med en arbejdsmarkedsproblematik. Det er altså vores indtryk, at ligestillingsproblematikken har gennemgået en udvikling på flere parametre: For det første synes fokuset på ligestilling at være svindende, muligvis som følge af visse politikeres antagelse om, at ligestilling *er* opnået. For det andet synes ligestillingsbegrebet at udvikle sig fra at omhandle kvinden alene til at beskæftige sig med begge køn. Og endelig, for det tredje, vedrører ligestilling ikke længere så mange aspekter af livet som tidligere – nu synes ligestillingsproblematikker primært at omhandle arbejdslivet.

PROBLEMIDENTIFICERING

Det interesserer os med udgangspunkt i ovenstående overvejelser, hvorfor og hvorledes ligestillingsbegrebets betydning har ændret sig over tid. Vi vil derfor i dette speciale undersøge, hvordan ligestillingsproblemet er blevet iagttaget og konstrueret i Danmark siden slutningen af 1970'erne, hvor ligestillingsdebatten og Rødstrømpebevægelsens kamp for kvindens rettigheder, kulminerede. Formålet med vores analyser er, gennem en historisk optik, at klarlægge, hvordan ligestil-

lingsproblemet har undergået en transformation, der indikerer, at selvfølgeligheder om ligestilling er kontingente og historisk betingede. Vi ønsker at undersøge, hvordan eksempelvis problematiseringen af ligestilling som et arbejdsmarkedsproblem er en selvfølgelighed, der er historisk betinget, og at denne problematisering derfor kunne have set anderledes ud. Det er vores sigte gennem den historiske optik at tydeliggøre forskydninger i problematiseringen af ligestillingsbegrebet. Antagelsen er, at vi ved at afdække de historiske betingelser, der har indvirket på ligestillingsbegrebet og de problematiseringer, der går forud for vores samtidss problematisering, kan afselvfolgeliggøre den forståelse af ligestilling, der synes at herske i dag i form af ligestilling som et arbejdsmarkedsproblem. Vi vil analysere, hvordan dobbeltkonstruktionen problem/løsning træder frem i ligestillingsproblematikkens historiske opkomst. Det er vores antagelse, at en bestemt problematisering af ligestilling er med til at skabe et konkret mulighedsrum for nogle bestemte løsninger, og vi ønsker således at illustrere, hvordan magtdynamikker træder frem i spændingsfeltet mellem problemet og dets løsning.

For at undersøge ligestillingsbegrebets historiske opkomst mener vi, det er essentielt at undersøge, hvordan ligestilling historisk er blevet gjort til et politisk problem, og hvordan problematiseringen har affødt bestemte politiske løsninger. Vi mener dog ikke, at forudgående problematiseringer af ligestilling alene skaber den efterfølgende problematisering, men at denne også er influeret af andre samfundsinstitutioners samtidige problematiseringer af emnet. Vi mener, at bl.a. videnskaben leverer et væsentligt bidrag til det politiske vidensgrundlag, og det er vores antagelse, at videnskaben dermed har påvirket den politiske problematisering af ligestilling. Vi vil derfor også undersøge, hvordan ligestilling historisk er blevet gjort til et problem i videnskaben, og hvordan den videnskabelige problematisering affødte bestemte løsninger på ligestillingsproblematikken. Forholdet mellem videnskaben på den ene side og det politiske på den anden, mener vi er interessant, fordi vi antager, at disse er sværere at adskille end som så, og at der snarere

kan være tale om, at magten og viden gensidigt påvirker hinanden¹. Vi ønsker dermed også at undersøge forbindelserne mellem videnskaben og det politiske, for på den måde at afdække eventuelle koblinger mellem de to historiske problematiseringer af ligestillingsbegrebet.

PROBLEMFORMULERING

Dette leder til følgende problemformulering:

Hvordan blev ligestilling problematiseret fra 1977-2009 i henholdsvis det videnskabelige og det politiske system, og hvordan kobledes specifikke løsninger til problematiseringerne?

Hvilke forbindelser kan iagttages på tværs af de to systemer? ²

Det skal her nævnes, at der vil være en asymmetri i vægtningen af problemformuleringens spørgsmål. Det centrale bidrag for specialet vil være de to analyser, der besvarer det første spørgsmål, da disse danner grundlaget for besvarelsen af det andet spørgsmål.

¹ Opdelingen mellem det politiske og videnskaben og forbindelserne herimellem vil vi behandle nærmere senere i specialet. Her tjener præsentationen blot til læserens forståelse af specialets problemformulering.

² Vores anvendelse af termen 'system' uddybes i afsnittene 'Specialets metodiske greb' og 'Empirisk afgrænsning og metode'.

KAPITEL 2: ANALYSESTRATEGI

Vi begynder dette kapitel med et oprids af specialets teoretiske udgangspunkt, samt de videnskabsteoretiske implikationer, dette skaber for specialets analyser. Efterfølgende vender vi tilbage til teorien og dens konkrete anvendelse samt specialets metodiske greb. Dernæst vil vi redegøre for vores empiriske valg og afgrænsning, og endelig præsenterer vi en kort læsevejledning for specialet.

PROBLEMATISERINGENS HISTORIE

Specialets teoretiske grundlag udgøres af den franske filosof Michel Foucaults værker³. Foucaults forfatterskab omfatter en række værker, hvoriblandt visse træder frem som centrale: I *Galskabens historie* analyserede han samfundets behandling af sindssyge, *Klinikkens fødsel* omhandlede hospitalsvæsnet og medicinens udvikling, *Ordene og tingene* drejede sig om om videnskaberne og *Overvågning og straf* beskæftigede sig med udviklingen af fængselsvæsnet. I årene op til sin død i 1984 arbejdede han på *Seksualitetens historie*, hvori han påbegyndte en undersøgelse af seksualitetsbegrebets historiske fremkomst. Et centralt træk ved alle disse værker var hans interesse for at undersøge, hvordan samfundets syn på noget, eksempelvis udstødte grupper og samfundets behandling af disse, var et resultat af en bestemt problematisering (Jensen 2005: 21). Hans antagelse var, at en bestemt måde at problematisere et begreb på, affødte et bestemt mulighedsrum for bestemte løsninger: ”... *It is a question of a movement of critical analysis in which one tries to see how the different solutions to a problem have been constructed (...) In connection with them, it (the*

³ Vi er langt fra de første til at beskæftige os med køn i lyset af Foucaults arbejde. Særligt Judith Butler har gjort sig bemærket med udgivelser om køn stærkt inspireret af Foucault (bl.a. i *Gender Trouble* fra 1990 og i *Bodies That Matter* fra 1993). I *Gender Trouble* anlagde Butler et udpræget konstruktivistisk syn på kønsproblematikker, og hun argumenterede for, at køn (det sociale køn såvel som det biologiske) var historisk skabt (Butler 1993 og 1999).

problematization, red.) *develops the conditions in which possible responses can be given; it defines the elements that will constitute what the different solutions attempt to respond to.*" (Foucault i web 2: foucault.info). Hans forfatterskab var altså en filosofi om problemer samt de dispositionelle løsninger, der knyttede sig til problemerne (Jensen 2005: 20). Forholdet mellem et problem og dets løsning skulle ikke forstås envejs, men snarere dynamisk. En bestemt problematisering skabte et bestemt løsningsrum, men samtidig indvirkede de skitserede løsninger på problematiseringen.

Foucaults sigte med sine genealogiske undersøgelser var at et anlægge et kritisk blik på historien og "... *de-neutralisere vores kulturelle forestillingsmønstre, ikke mindst dem der fremstår som naturgivne eller som synes at indeholde indlysende, evidente sandheder.*" (Heede 2007: 10). Han var optaget af, hvordan givne problematiseringer var et udtryk for, hvordan en kultur forstod sig selv og sin omverden, og hvordan historien skabte selvfølgeligheder, som måtte "afselvfølgeliggøres": "*Den kritiske (historie-skrivning, red.) tjener alene livet ved at åbne, hvor fortiden lukker os inde i selvfølgeligheder og moral.*" (Andersen 1999: 54). Den genealogiske metode er således en selvfølgelighedsdestruerende analysestrategi, fordi den ikke fokuserer på genstanden, men derimod dennes historiske ophav og slægtskabslinjer. Hans udgangspunkt for analyserne var, at bestemte løsninger på bestemte problemer var historisk betingede og resultat af en given kontekst: "*Hvilke løsningsmodeller, der kan gribes til, og hvilke der typisk vælges, afhænger af den givne problematisering, af hvad man tænker på det givne tidspunkt, og af hvad der praktisk er til rådighed.*" (Jensen 2005: 21). Den historiske interesse for problematiseringernes fremkomst skyldtes hans ønske om at problematisere samtidens problematiseringer, da netop disse blot var et produkt af tidligere problematiseringer og dermed *kontingente*. Eksempelvis var en samtids problematisering af den sindssyge historisk betinget, og dermed ikke selvfølgelig; oplevelsen af og dermed synet på den sindssyge som én, der skulle spærres inde i stedet for behandles, var blot én problematisering af mange mulige (Ibid.).

Specialets videnskabsteoretiske blik

Foucaults sigte var altså at fratage en samtid dens selvfølgeligheder og vise, at en given sandhed var et resultat af historien. Målet var at deontologisere: Ved at ”afklæde” en selvfølgelighed, var formålet: ”... *at bringe den gældende sandhed på usikker grund (...) For (...) at nye sandheder kan etablere sig.*” (Jensen 2005: 25). Foucaults antagelse var dermed, at der ikke fandtes én sandhed, men at sandheden altid ville være forskellig afhængigt af, hvordan den blev afsejlfølgeliggjort i samtiden (Ibid.: 26). Der var således tale om en mangfoldighed af sandheder, men visse sandheder ville epistemologisk dominere og danne et *régime du savoir* (Foucault 1982: 212). Dette vidensregime eller sandhedsregime var udtryk for den sandhed, der dominerede i den givne samtid.

Dette epistemologiske udgangspunkt afspejler en antirealistisk og socialkonstruktivistisk tilgang til verden: Erkendelse og viden er ikke en direkte afspejling af virkeligheden, men en fortolkning af denne. Et andet grundlæggende socialkonstruktivistisk træk i Foucaults analyser, var det, man kan kalde anti-essentialismen (Rasborg i Fuglsang & Olsen 2004: 351): Udgangspunktet var, at der ikke eksisterer en forudgiven natur i subjekter (eller i samfund), som gør dem til det, de er – de skabes som følge af sociale processer: ”*Foucault søger at vise, at der ikke er et menneskeligt råmateriale som kroppen, lysten eller bevidstheden, som kommer før samfundet, men at mennesket bliver til som samfundsmenneske – eller med andre ord, at natur og historie er samtidige.*” (Jensen 2005: 20). Altså bliver subjektet til gennem social konstruktion, dvs. som resultat af problematiseringer. Den subjektive oplevelse går ikke forud for det sociale og historiske, men skabes netop i og med det sociale og det historiske (Jensen 2005: 22-23). Det ontologiske udgangspunkt for Foucaults værker var, at verden kun kan *erkendes* ved hjælp af sproget – virkeligheden har således en selvstændig eksistens udenfor sproget; men denne kan ikke nås af den menneskelige erkendelse, hvorfor virkeligheden må tvinges ind i socialt konstruerede begreber i sproget for at kunne tilnærmes (Rasborg i Fuglsang & Olsen 2004: 358).

Dette videnskabsteoretiske blik skaber nogle implikationer for specialet og dets konklusioner. Specialet har et socialkonstruktivistisk udgangspunkt, både epistemologisk og ontologisk: Vi forstår både vores genstandsfelt og vores erkendelsesproces som sociale konstruktioner. En sådan socialkonstruktivistisk tilgang til erkendelse dækker dog over mange forskellige forståelser. Hvor den tyske sociolog Niklas Luhmann forstod erkendelse som styret af (og mulig på grund af) operationelt lukkede systemer, forstod Foucault erkendelse som historisk skabt. Her har vi altså at gøre med to forskellige tilgange (systemisk versus historisk) til det socialkonstruktivistiske kernebegreb erkendelse. Vi vil i dette speciale foretage en historisk analyse og vi forstår, ligesom Foucault, erkendelse som historisk betinget. Således er også subjektet, som erkender, historisk skabt⁴: ”*Subjektet opløses gennem erfaringen og opbygges til noget nyt.*” (Jensen 2005: 22). Vores genstandsfelt udgøres af politikere og forskere, der erkender objektet ligestilling, som derved erkendes. Eftersom specialet analyserer problematiseringen af ligestillingsbegrebet, anlægger vi et anden ordens blik på problemfeltet. Vi iagttager, hvordan henholdsvis det videnskabelige og det politiske system iagttager ligestillingsproblematikken. Således udgøres specialet af iagttagelser af iagttagelser som iagttagelser (Andersen 1999: 19).

Samtidig følger vi den socialkonstruktivistiske grundantagelse, at vi præger og former virkeligheden, idet vi erkender den. Det betyder, at vores forståelse af empirien er, at den ikke antager en færdig form, der blot skal afdækkes – den udgør ikke en objektiv realitet, der eksisterer uafhængigt af vores erkendelse. Til trods for at empirien udgøres af iagttagelser i form af tekst, er det vores forståelse, at den formes af vores erkendelse – den skabes i netop vores kontekst. Eksempelvis betyder det, at vi gennem udvælgelsen og læsningen af empirien ser bestemte betydninger og en bestemt virkelighed. Skønt vores analyser og konklusioner således

⁴ I forbindelse med subjektet skal det nævnes, at Foucault protesterede mod samtidens eksistentia-
listiske bølge i Frankrig, hvis præmis var, at der for subjektet altid er et frit valg at træffe – han
advokerede for, at subjektet altid i en vis grad er historisk determineret, og at valget dermed aldrig
kan opfattes som helt frit (Gudmand-Høyer et al. 2008: 55).

er præget af kontingens, er de ikke arbitrære. Andre kunne givet vis have set andre nuancer i det historiske materiale end vi, men vores iagttagelser er hverken subjektive eller vilkårlige, men derimod problemorienterede. Vi belyser de tendenser, som problematiseringsanalyserne viser, er gennemgående i empirien. Vi indtager således ikke noget privilegeret ståsted, hvorfra vi kan iagttage empirien objektivt; tværtimod er vi medskabere af den virkelighed, vi fremlægger i analyserne. Dette er ikke mindst gældende, fordi empiriens tidslige afslutning er i 2009 – midt i vores egen samtid. Vi betragter dette som en udfordring, fordi det kan vise sig at den historiske problematisering træder tydeligere frem end den aktuelle – genstanden er ofte tydeligere på armslængde end helt tæt på, så at sige.

Med udgangspunkt i disse videnskabsteoretiske overvejelser ønsker vi med dette speciale at producere et relevant og plausibelt vidensbidrag. I modsætning til eksempelvis positivismens ambition om validitet, mener vi (som socialkonstruktivister), at plausibilitet er det bedst mulige og eneste opnåelige resultat af socialvidenskab. Specialet kan forhåbentlig bidrage til at skabe en forståelse for det nutidige ligestillingsbegrebs historiske opkomst, samt illustrere de forbindelser, der synes at forekomme mellem forskning og politik. Vi ønsker ikke at bidrage normativt til, hvordan ligestillingsproblemet bør håndteres, ligesom vi heller ikke med specialets analyser ønsker at bidrage med et normativt syn på kønnenes indbyrdes relationer. Vi har med andre ord hverken et normativt eller feministisk sigte med specialet.

DET MAGTANALYTISKE BLIK

Vores undersøgelse af den historiske udvikling i ligestillingsbegrebets problematisering hviler på Foucaults magtanalytik. I følgende afsnit vil vi præsentere vores læsning af denne, for herved at vise, hvilken forståelse af magt, specialets analyser hviler på.

Indledningsvis vil vi vise, hvordan Foucaults magtbegreb står i kontrast til en velkendt forståelse af magt. Robert A. Dahl tilbyder en definition, som lyder: ”*A har magt over B, såfremt A kan få B til at gøre noget, B ellers ikke ville have gjort.*” (Dahl (1957), i Laustsen & Myrup 2006: 15). Denne magtforståelse er kausal; A gør noget og får med denne handling manipuleret/tvunget B til at gøre noget, som B har en modvilje mod at gøre. Det meget lineære aspekt i denne opfattelse af magt er blevet diskuteret og kritiseret, og Dahl har siden præciseret sin magtforståelse og pointeret, at der er tale om en relation mellem A og B: B forholder sig til A’s magt og gør ikke altid, som A ønsker (Laustsen & Myrup 2006). Dahls magtforståelse står i kontrast til Foucaults, som dog var under udvikling gennem hans forfatterskab, hvorfor det langt fra er en enkel og let definerbar størrelse. Gennemgående for hans forståelse af magtbegrebet var bl.a., at magt ikke er noget, der kan besiddes, noget man kan overdrage til andre eller noget, man kan udøve overfor andre for at tvinge dem til at handle på en bestemt måde (Dean 2008: 169). Et andet vedblivende karakteristika ved Foucaults magtforståelse var, at den er relationel. Magt er dermed ikke noget, A kan besidde over B, men derimod noget, som findes *mellem* to individer. Denne relationelle tilgang til magt kan umiddelbart minde om Dahls modifikation af sin forståelse af magt som en sammenkædning af magt og relation. Hos Foucault lå magten dog i selve relationen og eksisterede ikke i A’s besiddelse. A kunne ganske vist tvinge B til at handle på en bestemt måde, men så var der ikke længere tale om magt, men om tvang. Foucaults pointe var, at magt først findes i det øjeblik, B har friheden til at gøre noget andet, end det A ønsker – magt er ikke magt uden mulig modstand. Med andre ord er kontingens en præmis for magten, og det handler om at påvirke det mulige handlingsrum for den, man ønsker at styre (Foucault 2000: 342). Magtens modstykke er altså ikke frihed – tværtimod er friheden grundlag for magten, netop fordi magten kommer til udtryk gennem frihed. Således fortrænger tvangen magten (Jensen 2005: 324).

Skønt magt og frihed er uadskillelige, er magt dog i vores optik stadig kendetegnet ved dominans. Men den dominerende magt kommer ikke altid til udtryk i en si-

tuation, hvor to individer (hvoraf den ene dominerer den anden) er uenige, og hvor en konfrontation bliver tydelig. Der findes magt i masser af andre sociale dynamikker, som evner at forhindre, at uenigheden overhovedet bliver bevidst og synlig for individerne (Luke (1974), i Laustsen & Myrup 2006). Blandt andet på den måde er magten skabende – den binder hele samfundet sammen på nyttig vis. Magt skaber subjekter, skaber forventninger, skaber rutiner, skaber normalitet, hvilket alt sammen letter vores omgang med hinanden. På den måde er magten meget mere end blot repressiv og begrænsende, den hjælper os til ikke at skulle opfinde den dybe tallerken på ny i alle relationer. Den skaber stabilitet, fordi den skaber vores forventninger til vores egne og andres handlinger. Vi holder øje med hinanden; den dominerende i en magtrelation holder øje med, om den domineredes handlen er som ønsket, og den dominerede holder i lige så høj grad øje med, om den dominerende handler som forventet. Vi er alle sammen dommere over, hvad de andre gør (Foucault 2002: 325).

Den suveræne og disciplinære magtform

I værket *Overvågning og Straf* undersøgte Foucault forskydninger i magtens former. Den suveræne magt er kendetegnet ved tanken om suveræniteten, et centrum hævet over andre, der med sine love bl.a. tilkender sig retten til at straffe lovovertrædelser. Han beskrev 1700-tallets pinestraf som den suveræne magts teknologi, hvor henrettelsen udmærkede sig som pinestrafens yderste konsekvens. På den tid tog magten form af hævn, og lovovertrædelsen blev betragtet ikke blot som en forbrydelse mod kongeriget, men også som en krænkelse af kongen eller fyrsten som person (Foucault 2002: 62). Kongen hævnede (gennem systemet) lovovertrædelsen, og da hævnen blev udført offentligt, tjente den også det formål at afskrække andre fra at begå samme eller lignende forbrydelse. Den suveræne magtudøvelse bestod altså både i at hævne forbrydelsen, og i at lade andre skræmme af den grusomme straf. Fra anden halvdel af det 18. århundrede begyndte protester mod pinestrafen at vinde frem hos samfundets lærde, der krævede, at straffen svarede til forbrydelsen (Foucault 2002: 87). Man begyndte at betragte lovover-

træderen som menneske, og en egentlig strafferetsreform udviklede sig, og der skete en forskydning i forhold til, hvem forbryderne stod til ansvar for. Hvor magtudøvelsen på pinestraffens tid handlede om kongens hævn over kränkelsen af kongerigets love og ham som person, stod forbryderen nu til ansvar for samfundet som helhed (Foucault 2002: 104). Brød man loven, brød man den ”pagt”, samfundet byggede på. Magten blev forskudt til at ligge i den fælles sanktion, samfundet pålagde ”forræderen”. Selve straffemetoden ændrede sig dermed fra pinestraf til fængselsstraf, der modsat pinestraffens offentlighed, nu skjultes og havde til formål at forbedre og afrette forbryderen som menneske.

Foucaults skildring af overgangen fra pinestraf til fængselsstraf illustrerede opkomsten af en ny magtform, disciplinen, der modsat den suveræne magts repræsentativitet, fremstod favnende. Fokuset på kroppen blev bibeholdt, men frem for at magtudøvelsen skete gennem at pine kroppen, skulle kroppen nu dresseres eller formes. Magtens fokus hvilede på individet, der skulle isoleres for på den måde at kunne gøres føjeligt ved hjælp af specifikke teknikker: ”*Det er altid minutiose teknikker, som ofte er uendeligt små, men som har deres betydning, eftersom de definerer en bestemt politisk og detaljeret beherskelse af kroppen, en ny ”mikrofysik” for magten...*” (Foucault 2002: 155). Foucault talte om kroppens føjelighed-nyttighedsforhold som eksemplificering af, hvordan kroppen skulle føje sig og på den måde (for)blive nyttig (Ibid.). Den disciplinære magtform gjorde brug af specifikke instrumenter eller midler til god afretning, som instrumenterne kaldes i *Overvågning og Straf*. Et eksempel på et sådant middel til afretning var *den hierarkiske overvågning*, hvor den disciplinære magt blev udøvet gennem overvågning, eller blot tanken om/risikoen for overvågning, hvor magten observerede, registrerede og afrettede den individuelle adfærd. Det disciplinære apparat tillod med et enkelt blik at se alt hele tiden (Foucault 2002: 189). Den var diskret i sin usynlighed, men samtidig indiskret i sin allestedsnærværende og kontrollerende karakter (Foucault 2002: 193, Heede 2004: 104). Et andet middel til afretning var *den normaliserende sanktion* – diverse regler og små ”domstole” på skoler, i militæret og andre steder, hvor regler dik-

terede en given opførsel, og hvor afvigere fra denne norm blev straffet med af-savn eller ydmygelser. Den disciplinære magt straffede således ligesom den suve-ræne magt; men afstraffelsen tog en anden, mildere form, ligesom målet for af-straffelsen var et andet. Når den disciplinære magtform straffede, havde det karak-ter af træning for subjektet med normalisering som mål – det var en øvelse (Fou-cault 2002: 195). Den disciplinære magtform motiverede med muligheden for be-lønning, frem for skræk for afstraffelse. Det skal dog siges, at overgangen mellem den suveræne og disciplinære magtform ikke var udtryk for en humanisering af straffen, men nærmere skyldes en erkendelse af, at disciplinen var en mere effektiv ledelsesform (Foucault 2002: 226).

Biopolitikken

I forlængelse af disciplinens fremkomst i anden halvdel af det 18. århundrede tilkom en ny magtteknologi; nemlig biopolitikken (eller biomagten, som Foucault også kaldte den) (Foucault 2008: 7). Biopolitikken vigtigste funktion var at gennem-trænge livet (Foucault 2002b: 144): *”I stedet for at true med døden er det nu livet, der dra-ges til ansvar for magten, som på denne måde tiltvinger sig adgang til selve legemet.”* (Ibid.: 147). Den biopolitiske regulering omhandlede administrationen af befolkningers livsprocesser, eller som Foucault udtrykte det: *”... den stræben – påbegyndt i det 18-århundrede – efter at rationalisere de problemer, som man i udøvelsen af styring står over for i form af de fænomener, som er karakteristiske for en gruppe levende mennesker, der udgør en befolkning: sundhed, hygiejne, fødselstal, levetid, race.”* (Foucault i Dean 2008: 169). Bio-politikken var en intervention og regulerende kontrol af alt, der havde indflydelse på livets biologiske processer. Biopolitikken tog altså samme fysiologiske ud-gangspunkt som disciplinen; men hvor den disciplinære magt blev udøvet på indi-vidniveau, opererede de biopolitiske magtteknologier på befolkningsniveau, med befolkningen (som en totalitet) og dens bedste i sigte. Det biopolitiske mål hand-lede om at: *”... forbedre befolkningens kår, at forøge deres rigdom, levetid og sundhed”* (Fou-cault 2008: 113). En vigtig pointe i forbindelse med begrebet biopolitik, var Fou-caults tanker om liberalismen, som han anså for at være den overordnede ramme

for biopolitikken, som fungerede på grundlag af liberalismen. Samtidigt iagttag liberalismens med sin evige selvbegrænsning i styringspraksissen med befolkningen som forvaltningsobjekt, kritisk biopolitikkens endeløse indgriben i befolkningens liv. I følge den britiske sociolog Nikolas Rose mente Foucault ikke, at liberalismen skulle forstås som en egentlig styreform, men snarere som en konstant mistanke overfor regeringens magt, omfang, nødvendighed, etc. (Rose 2003: 182). Liberalismen udspillede sig ifølge Foucault i et skisma mellem frihed og sikkerhed: Den liberale styring garanterede og producerede frihed og håndterede samtidig de risici, der fulgte med de frie, individuelle interesser⁵ (Foucault 2008: 422). Vi vil i næste afsnit vende tilbage til Foucaults forståelse af liberalisme, herunder hvordan liberalismen danner grundlag for udviklingen af den governmentale stat.

Den governmentale magtform

I værket *Sikkerhed, territorium, befolkning* (en samling af en række forelæsninger afholdt på Collège de France i 1978), analyserede Foucault, hvordan moderne stater udøvede magt over sine borgere. I årene inden havde han behandlet begrebet biopolitik, og i forlængelse heraf introducerede han i forelæsningerne en særlig styringsrationalitet, ”guvernamentalitet” – den governmentale magtform. Vigtigt er det dog at nævne, at den governmentale magtform ikke vandt frem på bekostning af den disciplinære eller suveræne magt, som dermed blev fortrængt – tværtimod. Foucaults pointe var, at forholdet mellem de tre magtformer måtte forstås som et spændingsfelt i en trekant, hvor en eller flere magtformer kunne være fremtrædende eller dominerende i en given periode (Foucault 2008: 116). Governmentalitet var en liberal styringsrationalitet, der bl.a. var kendetegnet ved, at staten ikke primært udøvede magt gennem love, men igennem taktikker: ”*Mens suverænitets mål findes i den selv og den finder sine redskaber i sig selv i form af love, er regeringens mål i de ting, som den styrer; det skal søges i perfektioneringen eller maksimeringen eller*

⁵ Foucault behandlede i *Sikkerhed, territorium, befolkning* hvordan liberal styring havde den politiske økonomi som vidensform og sikkerhedsforanstaltninger som særlige teknologier (Foucault 2008: 421-422). Vi vil dog i specialet alene anvende liberalismens grundprincip om frihed, hvorfor det særligt er dette begreb, vi udfolder her.

intensiveringen af de processer, den styrer og regeringens redskaber bliver forskellige taktikker i stedet for love.” (Foucault 2008: 107). Hvor den suveræne magt var optaget af styringen i sig selv, var den governmentale magtform optaget af objektet for styringen, af processen med at lede objektet bedst muligt. Foucault betegnede den governmentale magtudøvelse som *’conduct of conduct’*. *’Conduct’* kommer af det franske ord *’conduire’*, hvis betydning er dobbelt; det betyder både adfærd og at lede andre – at opføre sig, og også at lade sig føre (Borch 2004: 29). Magtudøvelsen handlede om at påvirke udfaldet af andres handling: *”To ”conduct” is (...) to ”lead” others (...) and a way of behaving within a more or less open field of possibilities. The exercise of power is a “conduct of conducts” and a management of possibilities.*” (Foucault 2000: 341). Friheden som præmis for eller som en integreret del af magtudøvelsen var kendetegnende for denne liberale magtforståelse, ligesom det kontingente mulighedsrum var afgørende for magtudøvelsen. I betegnelsen *’conduct of conduct’* lå således, at styring handlede om ledelse af ledelse - og her mentes både ledelse af en selv og ledelse af andre: *”To govern, in this sense, is to structure the possible field of action of others.”* (Foucault 2000: 341)⁶, altså at påvirke eller strukturere et muligt handlingsrum.

Udover magtudøvelsen gennem taktikker, definerede Foucault governmentaltitet som summen af institutioner, procedurer, analyser og refleksioner, der tillod en specifik form for magtudøvelse, der havde befolkningen som mål, den politiske økonomi som vidensform og sikkerhedsforanstaltninger som tekniske instrumenter (Foucault 2000: 219-220). I relation til forrige afsnits behandling af liberalismen, mente Foucault, at statens overlevelse og grænser måtte forstås ud fra governmentaltitetens taktikker (Foucault 2008: 117-118). I Foucaults analyser af den governmentale magt talte han om, at der var sket en egentlig governmentalisering af staten. Med dette mente han, at staten i tiltagende grad måtte forstås ud fra governmentale teknologier (Borch 2004: 30-31). Senere har særligt Mitchell Dean og

⁶ Netop spørgsmålet om påvirkningen af den styredes handlerum behandler vi yderligere i analysen med udgangspunkt i Barbara Cruikshank *The Will to Empower* i afsnittet *’Subjektets myndiggørelse’*.

Nikolas Rose videreudviklet Foucaults governmentalitetsbegreb og behandlet, hvordan governmentaliteten var kendetegnende for styringsrationaler, der var gennemgående i den moderne, vestlige kultur, og som konstituerede moderne ledelse, styring af individer og befolkningen som helhed, med det særlige mål at forbedre og sikre disses vilkår og velbefindende. Rose udviklede på baggrund af Foucaults tanker om governmentaliteten begrebet *avanceret liberal styring*. Han argumenterede bl.a. for, at statens rolle havde udviklet sig fra at være en social stat til at tage form som en faciliterende, iværksættende og monitorerende stat (Rose 2003: 189). Hans pointe var, at staten autoriserede og faciliterede teknikker, der var udviklet i samfundet af samfundet, men som den monitorerede og satte i system (Rose & Miller 1992: 176, 180). Staten fremtrådte ikke som et styrende centrum i samfundet men eksisterede (og udøvede magt) gennem disse teknikker. Den egentlige styring blev decentral og foregik på afstand: Den blev ofte udøvet gennem kampagner eller teknikker, som gjorde, at styringen fandt sted, uden at befolkningen var fuldt bevidst om det (Foucault 2000a: 217). Magtudøvelsen skulle ikke længere ske gennem samfundet, men *gennem individets frihed* (Rose 1996: 41). Magten var således ikke blot rummelig, men produktiv i yderste forstand: Tanken var, at den produktive magt skulle skabe rammerne og motivationen hos subjektet således, at dette lod sig styre eller var i stand til at styre sig selv⁷, og subjektet spillede dermed en langt større rolle i sin egen udvikling. Subjekterne skulle, underlagt en mere subtil magt, stimuleres til at blive medborgere og udviklingsagenter, der tog aktivt ansvar for deres eget liv (Dean 2008: 10, Chruishank 1999: 70). Disse blev således tillagt en mere aktiv og ansvarlig rolle.

⁷ Et vigtigt begreb i denne sammenhæng er selvteknologi. Foucault definerer selvteknologier som redskaber og procedurer, der kan anvendes af individer med henblik på selvstyring. Han lægger vægt på, at selvstyring tager udgangspunkt i individets selvindsigt og ikke i individet som underlagt en andens kontrol (Foucault 2000: 331). Vi vil dog ikke beskæftige os yderligere med selvteknologi som begreb i opgaven, men vi vil behandle, hvordan forsøg på at lede subjektet til at lede sig selv bl.a. kommer til udtryk gennem forsøg på myndiggørelse af subjektet, se afsnittet 'Subjektets myndiggørelse'.

Subjektivering

Foruden problematiseringsanalysernes fokus på magtformer, fremstod spørgsmålet om, hvorledes bestemte problematiseringer gjorde individer til subjekter på en særlig måde, som en central del af Foucaults forfatterskab (Foucault 1982: 208). Han betragtede subjektivering som ”... *a form of power that makes individuals subjects.*” (Foucault 2000: 331), idet en bestemt subjektivering gjorde bestemte handlinger mulige, mens andre blev umulige, usandsynlige eller uønskværdige. En given subjektivering var magtudøvelse, idet den både skabte subjektet her og nu, og havde betydning for omverdens behandling og erkendelse af subjektet: ”*This form of power applies itself to immediate everyday life which categorizes the individual, marks him by his own individuality, attaches him to his own identity, imposes a law of truth on him which he must recognize and which others have to recognize in him.*” (Foucault 1982: 212). Subjektivering determinerede altså ikke kun subjektets selvforståelse, men også samfundets iagttagelse og løbende korrektion af det (Borch 2004: 32). Foucault mente, at man måtte betragte de få, der faldt ved siden af bestemte subjektiveringer – de få, som ikke ville eller kunne normaliseres – som vigtige for samfundet, idet de illustrerede for resten, hvor grænsen for det normale gik. Disse subjekter gjorde det muligt for de øvrige individer at sige sig fri for visse uønskværdige og anormale egenskaber (Heede 2004: 35).

Som tidligere nævnt vil vi undersøge, hvordan magten træder frem mellem problemet og dets løsning; altså hvordan en given problematisering afføder et bestemt muligt løsningsrum. Vi ønsker dermed at undersøge, hvordan den suveræne, den disciplinære og den governmentale magtform træder frem i dette spændingsfelt, og hvordan bestemte problematiseringer indeholder bestemte subjektiveringer, der åbner for bestemte løsninger, netop fordi subjektiveringen både konditionerer skabelse af subjektet selv og omverdenens syn på og omgang med det – altså både menneskeledelsen og selvledelsen og samspillet mellem disse to (Jensen 2005: 24).

SPECIALETS METODISKE GREB

For at undersøge ligestillingsproblemets fremkomst og hvordan magt og viden indenfor ligestilling synes at være interdependente, må vi foretage en analytisk opdeling mellem det politiske og videnskaben – for at forstå, hvordan de hænger sammen, må vi adskille dem, så at sige. Vi vil først kort behandle vores valg af netop det politiske og videnskabelige system, for efterfølgende at behandle det teoretiske afsæt for specialets struktur, der baseres på opdelingen i systemerne. Hvor specialets analyser hviler på Foucaults magtanalytik, tager selve opdelingen i systemer primært udgangspunkt i Niklas Luhmanns tese om samfundets funktionelle differentiering.

Særligt Foucault behandlede, hvordan politik og videnskab var samfundsinstitutioner, der gensidigt blev påvirket af hinanden⁸. Som vi tidligere har været inde på, arbejdede Foucault med sandheds- eller vidensregimer, der var udtryk for hvilken viden, der dominerede i en given samtid: *"What is questioned is the way in which knowledge circulates and functions, its relations to power. In short, the regime of knowledge."* (Foucault 2000: 330-331). Foucault mente, at magtudøvelse altid var afhængig af viden; den skete eller blev udøvet på baggrund af viden. Ifølge Foucault ville det sige, at når der blev etableret et område for intervention, blev der samtidig etableret et område for generering af viden (Mik-Meyer & Villadsen 2007: 21). Pointen var, at magtudøvelse og viden var gensidigt interdependente: *"Hvor viden har brug for magt for at udfolde sig, baner magten vejen. Hvor magten ikke længere kan legitimere sig med volden eller kraften, baner videnskaben vejen."* (Jensen 2005: 48). Det skal dog siges, at viden for Foucault ikke kun betød videnskabelig viden, men også havde at gøre med hverdagsmeninger og –praktikker (Foucault i Borch og Larsen 2003: 42-43). Styring på ligestillingsområdet er altså ikke alene afhængig af videnskabelig viden men

⁸ Også Luhmann forholdt sig til, at netop disse to systemer, trods deres systemiske lukkethed, irriterede hinanden: *"... politics repeatedly pins its hopes on science and establishes programmes for promoting research and technological developments ..."* (Luhmann 1989: 76). Vi vender tilbage til systemsteoriens begreber i det efterfølgende. Der kan være tale om, at de to systemer er strukturelt koblet – en pointe vi vil udfolde nærmere i Kapitel 5.

også af mange andre vidensformer, som vi i dette speciale afgrænser os fra. Mere i afsnittet 'Empirisk afgrænsning og metode'.

Som sagt tager specialets analyser udgangspunkt i Foucaults problematiserings- og magtanalytik, mens den systemiske opdeling tager udgangspunkt i Luhmanns tese om samfundets differentiering. De to forfatterskaber adskiller sig på mange måder, men vi vil her blot nævne de få, der har skabt grundlag for vores anvendelse, nemlig forskellen i den analytiske tilgang – her gengivet af Borch og Larsen: ”*Således beskriver Foucault (...) sig selv som en kaskelothval, der bevæger sig rundt i de empiriske detaljer og kun lejlighedsvis dukker op til overfladen og med teoretiske betragtninger efterlader et generelt spor. Omvendt bruger Luhmann (...) flyveturen som metafor for sin almene teoretiseren med få dyk ned under skyerne til konkrete empiriske eksempler.*” (Borch & Larsen 2003: 10). Disse to metaforer er fine illustrationer af de konkrete niveauforskelle i de to forfatterskaber, hvilket givetvis kan betragtes som et resultat af de teoretiske perspektiver, idet Foucaults forfatterskab holder sig indenfor en filosofisk horisont, mens Luhmanns værker er sociologiske. Hertil kommer, at målet for deres undersøgelser var forskellige: Luhmanns sigte var universelt, mens Foucault ikke ønskede at udvikle en såkaldt 'grand theory' – hans undren eller empiriske afsæt var historisk betinget (Foucault 1982: 208). Med andre ord forbliver Luhmanns teori på et mere teoretisk niveau, og tager afsæt i en differentieringstanke, som Foucaults empirinære arbejde ikke fulgte: Tværtimod var hans værker studier af magtens forskydning på tværs af samfundets kerneinstitutioner, som eksempelvis i *Overvågning og Straf*, hvor han behandlede disciplinens fremkomst i sådanne institutioner (skolen, fængslet og hospitalet) (Borch & Larsen 2003: 156-157).

Med udgangspunkt i ovenstående forskelle i de to forfatterskaber ønsker vi at kombinere Foucaults og Luhmanns arbejde i et skisma, hvor vi vil anvende den enes analysemodel på den andens påstand, så at sige. For at undersøge sammenhængen mellem videnskaben og magten indenfor ligestillingsproblematikken, vil vi altså skelne mellem problematiseringen af ligestilling i henholdsvis det viden-

skabelige og det politiske system – en systemopdeling, der for Foucault ville være kunstig, men som var en af Luhmanns sociologiske grundtanker: Han tog udgangspunkt i, at samfundet var funktionelt uddifferentieret i såkaldte funktionssystemer, der var konstitueret ud fra deres funktion i samfundet: ”*Delsystemernes grænser findes (...) i samfundsmæssige funktioner, som hver især er eksklusive, og som ikke kan erstattes af hinanden.*” (Kneer & Nassehi 1997: 138). Det var Luhmanns udgangspunkt, at hvert funktionssystem havde hvert sit blik at betragte verden igennem, der baseredes på den kode, som systemet navigerede efter. Han betragtede således systemerne som operationelt lukkede, idet de kun forstod verden i henhold til deres egen kode (Kneer & Nassehi 1997: 135). Dog mente Luhmann, at der kunne finde en kobling sted mellem systemerne, i form af at kommunikationen i systemerne gensidigt irriterede hinanden (Luhmann 1993: 494).

Mens specialiets systemopdeling således er inspireret af Luhmann, hviler problematiseringsanalyserne på Michel Foucaults magtanalytik og vil således være historiske analyser af ligestillingsproblemet fremkomst. Her foretager vi altså en Foucault-analyse på Luhmanns påstand om systemdifferentiering. Efter problematiseringsanalyserne ønsker vi at undersøge de magtdynamikker, der kommer til syne mellem videnskaben og det politiske system og nedbryder derfor Luhmanns systemopdeling for at afkode de forbindelser og koblinger, der eksisterer (eller ikke eksisterer) på tværs af systemernes problematiseringer. Således er udgangspunktet i denne afsluttende og opsamlende analyse ikke differentiering, men snarere afdifferentiering, og således er optikken mere foucauldiansk end luhmanniansk.

I sin helhed trækker problematiseringsanalyserne og analysen af forbindelserne mellem de to altså både på Luhmann og Foucault. Vores udgangspunkt for specialiet er dog afdifferentiering; vi følger med andre ord Foucaults antagelse om, at samfundet ikke kan differentieres. Vi benytter alene Luhmanns systemteori til at foretage et metodisk greb, der hjælper os til at iagttage forbindelserne mellem systemerne – en opdeling, der kan forekomme kunstig i en foucauldiansk optik,

men som vi finder nødvendig for at følge Foucaults ærinde og iagttage netop forbindelserne på tværs af de to institutioner.

EMPIRISK AFGRÆNSNING OG METODE

Vi vil, som nævnt, undersøge specialets problemstilling i både det videnskabelige og politiske system, der udgør to forskellige empiriske grundlag. Med vores socialkonstruktivistiske udgangspunkt, og de udfordringer dette fører med sig, in mente, foretager vi en række metodiske valg mht. empirien. Med udgangspunkt i vores problemformulering, er vores blik rettet mod eventuelle forbindelser mellem det politiske og det videnskabelige system, hvilket kan betyde, at det netop er sådanne forbindelser, vi ser og fremanalyserer. I opmærksomhed på dette, behandler vi empirien i de to systemer adskilt og i forlængelse af hinanden. Vi mener på denne måde, at vores systemopdeling kan hjælpe til at lade empirien lede os, idet vi kan gennemarbejde empirien fra det ene system, før vi ser på det andet. Endvidere har vi udvalgt empirien efter en stringent, genealogisk metode, der tager udgangspunkt i historisk fortløbende og dermed sammenligneligt materiale.

Det videnskabelige system

I analysen af ligestillingens problematisering i det videnskabelige system, udgøres det empiriske grundlag af tidsskrifter med dansk kønsforskning samt andet videnskabeligt materiale i form af artikler, bøger, debatindlæg mv. Siden 1977 har Koordination for Kønsforskning udgivet et tidsskrift, der med artikler, debatindlæg og boganmeldelser fremstår toneangivende i kønsforskningen. Tidsskriftet skifter både navn og form to gange i perioden: *Kvindestudier* (1977-1985), *Kvindeforskning* (1985-1992) og *Kvinder, Køn & Forskning* (1992-2009). I perioden 1985-1992, hvor tidsskriftet hedder *Kvindeforskning*, tager det form af et nyhedsbrev med færre artikler end i de øvrige år. Vi anvender disse tidsskrifter som den primære empiri, men også som en ramme for udvælgelse af supplerende empiri. For at sikre et bredere og mere repræsentativt empirigrundlag vil vi inddrage andre væsentlige forskningsbidrag, som synes centrale for vores problemstilling, når sådanne omtales,

anmeldes eller henvises til i tidsskrifterne. Således vil der blive inddraget materiale, der ikke er publiceret i de udvalgte tidsskrifter, men vis vigtighed indikeres heraf. Vi benytter altså tidsskrifterne som rettesnor for vores empiriudvælgelse.

Det politiske system

I dag er statens arbejde med ligestilling centreret i Ligestillingsministeriet, som blev oprettet i juli 1999 (web 3: lige.dk). Inden da var ligestillingsarbejdet i Danmark organiseret således, at alle ministre havde ansvar for ligestillingen indenfor deres ministerområde, mens Statsministeriet tog sig af koordination mellem ministerierne og af de ligestillingsproblematikker, som havde mere generel karakter. Ligestillingsrådet blev nedsat i 1975 af daværende statsminister Anker Jørgensen, lovfæstet i 1978 og nedlagt i 2000. Ligestillingsrådet var fungerende under Statsministeriet, og Rådets opgave var at udarbejde forslag til ligestillingslovgivningen og at behandle klager over brud på den. Til analysen af det politiske systems problematisering af ligestilling tager vi udgangspunkt i *Ligestillingsrådets Årsberetninger* (1977-1999), Rådets nyhedsbrev *Lige Nu* (1981-2000) samt diverse publikationer fra Ligestillingsministeriet (2000-2009). På samme vis som med empiriudvælgelsen til analysen af det videnskabelige system benytter vi også her udgivelserne som en rettesnor, og vi vil derfor også inddrage andet politisk materiale, som henvises til heri.

Rimeligheden i at benytte materiale fra Ligestillingsrådet til en analyse af det politiske system, kan diskuteres. Vi mener dog, at Ligestillingsrådets tilknytning til det politiske system, og dermed de politiske beslutninger, er stærk. Dette understreges af den direkte reference til Statsministeriet samt det faktum, at langt størstedelen af Rådets formænd var folketingspolitikere. Ligestillingsrådet blev desuden nedlagt kort efter, at den første ligestillingsminister blev udpeget, hvilket indikerer et opgave-overlap, og at Ligestillingsrådets funktion herefter skulle varetages af ministeriet. Vi er klar over, at Ligestillingsrådet ikke direkte kan betragtes som en forløber for Ligestillingsministeriet, men vi mener, at funktionen har været en lig-

nende, dog uden den samme beslutningskompetence. Når vi alligevel har valgt at benytte Rådets årsberetninger og nyhedsbreve skyldes det, at vi foretager vores analyser gennem en historisk optik, hvorfor det er af afgørende betydning, at vores empiri udgøres af historisk sammenligneligt materiale – hvilket naturligvis også gør sig gældende for analysen af den videnskabelige problematisering. Desuden skal det nævnes, at det i retrospekt har vist sig, at de tendenser, vi har iagttaget i Ligestillingsrådets udgivelser, i meget høj grad stemmer overens med de iagttagelser, vi har gjort i andet politisk materiale, særligt i *Betænkning om det fremtidige ligestillingsarbejde og dets organisering* (Betænkning nr. 1370, 1999). I betænkningen gennemgås Ligestillingsrådets arbejde siden Rådets oprettelse, og på baggrund af dette udarbejdes strategien for arbejdet med ligestilling fremover.

LÆSEVEJLEDNING

Vi vil her præsentere en læsevejledning for specialet. Udledt af problemformuleringen benytter vi følgende arbejdsspørgsmål, der vil danne en konkret rettesnor for specialets analyser:

- Hvorledes konstrueres problem og løsning indenfor kønsforskning om ligestilling i årene 1977-2009? Hvad identificeres som problem, og hvilke løsninger kobles herpå?
- Hvorledes konstrueres problem og løsning indenfor det politiske systems behandling af ligestilling i årene 1977-2009? Hvad identificeres som problem, og hvilke løsninger kobles herpå?
- Hvilke former for magtudøvelse kan identificeres og hvilke magtteknologier foreskrives?
- Tænkes magten udøvet som suveræn, disciplinær, biopolitisk eller governmental?
- Hvordan træder subjektet frem i problematiseringerne?

- Kan der – og i givet fald hvordan – identificeres forbindelser mellem forskningens og det politiske systems problematisering af ligestilling?

For at besvare problemformuleringen, deler vi specialets undersøgelser op i tre analyser (kapitel 3, 4, & 5). Første analyse er analysen af den videnskabelige problematisering af ligestilling. Her vil vi gennem en historisk optik analysere, hvordan ligestilling er blevet gjort til et problem i forskningen, samt hvordan specifikke løsninger kobles på problematiseringen. Efterfølgende analyse følger samme fremgangsmåde og søger at svare på samme spørgsmål, men indenfor det politiske system. I begge analyser vil vi ligeledes undersøge, hvorledes specifikke magtformer og subjektiveringer knyttes sig til problematiseringerne. Sidste analyse søger at nedbryde den systemmæssige opdeling ved at iagttage forbindelser på tværs af det videnskabelige og det politiske system. Her vil vi illustrere ved hjælp af fire snit, hvordan systemerne er forbundne på tværs af temaer, løsninger og subjektivering. Efter den sidste analyse vil vi præsentere specialets konklusioner, og til sidst vil vi anskue specialets analyser kritisk i en perspektivering.

KAPITEL 3: LIGESTILLING SOM PROBLEM I KØNSFORSKNINGEN

1977-1984 – UNDERTRYKKELSE

I 1977 blev det første kvindeforskningstidsskrift, *Kvindestudier*, udgivet. Kvindestudier var en samling videnskabelige artikler af kønsforskere, der dannede rammen om en række forelæsninger på Københavns Folkeuniversitet. I 1977 havde rødstrømpe- og kvindefrigørelsesbevægelsen med sine krav om ligebehandling af kønnene fundet fodfæste i det danske samfund, om end kravene langt fra var indfrie: Selvom kvinderne i højere grad end tidligere var på arbejdsmarkedet, var skævvridningen mellem kønnene stadig et uomtvisteligt faktum. Kønsforskningen undersøgte i disse år de forhold, der syntes at indvirke på kønnenes relation til hinanden, men den koncentrerede især interessen om kvinden. Forskningen kan derfor med rette i disse år kaldes *kvindeforskning* frem for *kønsforskning* (hvilket understreges i tidsskriftets navn; Kvindestudier).

Det andet køn

Omdrejningspunktet for forskningen var den subjektivering af kvinden (og manden), der fandt sted i samfundet. Forskningen betragtede kritisk, hvordan kvinden blev italesat som en særlig kategori eller 'det andet køn'⁹ (I. Sjørølev i KS 1982: 88). Forskerne beskrev, hvordan kvinden blev defineret som værende alt det (og kun det), manden ikke var, samt hvordan det, der blev sagt om kvinden, blev sagt ud fra hendes relation til manden og ikke ud fra, hvad hun var i sig selv (Ibid.: 95-96, G. Højgaard i KS 1981: 175). Forskerne mente, at manden optrådte som symbol for det almene og kvinden for det særlige. Det betød, at kvindens væsen blev

⁹ Her er forskerne bl.a. inspireret af den franske eksistentiaalist og feminist Simone de Beauvoirs værk af samme navn (Det Andet Køn) fra 1949.

kategoriseret, isoleret og gjort til genstand for diskussion og udforskning, hvorimod manden, som symbol for det ”normale”, ikke var genstand for undersøgelser på samme måde eller i samme omfang. Det blev generelt i forskningen kritiseret, hvordan det mandlige blev gjort til udtryk for det objektive i modsætningen til kvinden, der var udtryk for det subjektive (I. Sjørølev i KS 1982: 94, M. Winge i KS 1982: 145). En forsker pointerede, at den lille dreng blev anerkendt i kraft af sit køn, mens den lille piges anerkendelse skete under forudsætning af, at hun var sød og nem at have med at gøre (L. Theisen i KS 1982: 294).

Flere forskere beskrev manden som et krigerisk subjekt. Nynne Koch skrev eksempelvis: *”Manden er aktiv, udadrettet, fallisk og aggressiv. Han voldtager verden. Under hans herredømme er vi uløseligt bundet til konkurrence, rovdrift, industriel ekspansion, erobring og krig. Man kan ikke rense pletterne af en leopard.”* (N. Koch i KS 1978: 13). Vi mener at kunne se gennemgående træk i forskningen, der indikerer, at der skete en subjektivisering af manden som noget dyrisk, der var styret af sine instinkter, og hvis herredømme kvinderne måtte slippe fri af, hvis samfundet skulle bygge på andre værdier end de maskuline, som forskerne sidestillede med dyrets: Seksualdriften, konkurrencen og erobringen. Der var ingen tvivl – manden var skurken. Vendingen ”man kan ikke rense pletterne af en leopard” fra ovenstående citat understreger den dyriske metafor, og viser samtidig, at kvindeforskningen ikke anså en ændring af manden som en mulig løsning på undertrykkelsen: Manden kunne ikke ændre sig, ligesom man ikke kunne gøre en leopard til noget, den ikke var. Kvindens eneste mulighed for at overtage styringen (af sig selv) var at løsrive sig fra manden. Nynne Koch kaldte det mandlige værdigrundlag for ”det mandlige tydningsunivers”, som hun mente, kendetegnede samfundet i perioden. Hun mente, at kvinden skulle tænke anderledes og med hjælp fra kønsforskningen tydeliggøre ”et kvindeligt tydningsunivers” som alternativ til det mandlige (N. Koch i KS 1983: 10-11), der således skulle hjælpe hende til at bryde fri af rollen som det anderledes køn - eller blot give hendes person et indhold ud over at være det, manden ikke var. Når kvinden var mandens modsætning, og han blev opfattet som

værende aktiv og udadvendt, efterlod det en forståelse af kvinden som passiv og indadvendt, fordi hun var mandens negation. Der var altså tale om, at der skulle tænkes anderledes – ved hjælp af andre kategorier, et nyt sprog og en ny begrebsramme skulle kvinden skabe sin egen identitet i en ny diskurs.

Den syndige kvinde

Forskerne mente i denne periode, at der i samfundet herskede et hierarki mellem kønnene med manden som den overlegne. Forskerne subjektiverede kvinden som et undertrykt individ på den ene side og manden som et undertrykkende individ på den anden. Forskerne (hvoraf langt størstedelen i denne periode var kvinder) lod os ikke glemme mandens overlegenhed. Flere af dem skrev ting som ”*man(d)*” og ”*samfundet (læs: mændene)*”, for på den måde at tydeliggøre budskabet om manden som normen. Undertrykkelsespræmissen dannede baggrund for forskernes undersøgelse af hvilke årsagsforklaringer, der kunne ligge bag den hierarkiske kønsforskel. Det blev bl.a. undersøgt, hvordan teologien særligt indenfor kristendommen havde været med til at skabe et syn på kvinden som det næstbedste, mandens ejendom, eller ligefrem ”... *en brugsting*.” (L. Fatum i KS 1977: 86). Flere undersøgelser i disse år pegede på, hvordan kristendommen ikke blot havde fremhævet manden som det bedre køn, men også hvordan religiøse kønsopfattelser var årsag til den seksuelle tabuisering, der havde fundet sted i relation til kvindens køn. Flere kvindeforskere indenfor det teologiske felt mente, at hvad der oprindeligt var kvinders demonstration af egen styrke, i kirkens udlægning blev fordrejet til en fornægtelse af kvinders egenskaber og særligt til en demonisering af den kvindelige seksualitet (B. Carlé i KS 1979: 54, L. Fatum i KS 1982: 54). Krav om renhed, uskyldighed etc. var kristelige værdier rettet mod det kvindelige køn, som var med til at stille særlige krav til kvinden og hendes seksualitet i denne periode. Forskerne omtalte denne tendens, med henvisning til, at ”... *vi er alle syndige døtre af Eva*” (Ibid.: 54). De mente altså, at forestillingen om Eva, der synder i Edens have, stadig var med til at skabe et syn på kvinden som et køn, der aldrig kunne leve op til manden, det gode menneske. Kvindeforskeren og teologen Lone

Fatum, der var førende indenfor den teologiske del af kønsforskningen i disse år, skrev bl.a. kritisk: *"Manden har altså et mål for sin stræben, og det er givet ham som en mulighed for at blive bedre; kvinden derimod har intet mål, der er hendes eget, for det er ikke givet Eva og hendes døtre at være eller at blive andet end kvinder: de er ikke mænd, og de kan ikke blive mænd, og derfor kan selv de mest stræbsomme kvinder ikke blive rigtige og gode mennesker, sådan som stræbsomme mænd i det mindste har muligheden for at kunne."* (Ibid.: 54).

Forskningen argumenterede for, at kvinden i den religiøse semantik ikke blot blev subjektiveret som det næstbedste, men også som et køn uden mål for sin eksistens andet end det at være kvinde, og hun var dermed fastlåst i sit (af religionen) undertrykte køn. Lone Fatum argumenterede dog samtidig for, at kristendommen i vid udstrækning blev anvendt som hjemmel for et kvindesyn, der var mere grundlæggende i samfundskulturen end som så, og ikke blot kunne afgrænses til kristendommen: *"(...) kvinden som den underordnede og lydigt tjenende ikke just er noget tilfældigt kvindeideal: det er tværtimod det ideal, der dominerer hele den kulturelle tradition, som kristendommen blot er en del af, og det trives på tværs af trossæssige forskelle (...), det har, når det kommer til stykke, slet ingenting med tro og bekendelse at gøre. Det er udtryk for et moralbegreb og ikke en del af et trosbegreb, og derfor finder vi det alle vegne; som et praktisk, borgerligt ideal er det hentet ind i trosforestillingerne udefra, fra familiemønstret og fra samfundsordenen, og i en religiøs formulering er det dernæst ophævet til dogme snart her og snart der, fordi det i forvejen praktiserede og almindeligt anerkendte er blevet fastholdt som udtryk for guds plan og eviggyldige mening med menneskers tilværelse i verden."* (L. Fatum i KS 1977: 86-87). Religionen blev således brugt til at legitimere et kvindesyn, som Lone Fatum mente, eksisterede i forvejen og til dels uafhængigt af kristendommen, hvorfor problemet ikke ville finde sin løsning i den religiøse semantik, men snarere måtte hentes i kulturen og moralen. Religionen betragtede Lone Fatum i denne sammenhæng som en legitimerende foranstaltning til at fastholde og dogmatisere et undertrykkende kvindeideal i samfundet.

Et andet gennemgående træk i forskningen i perioden var en angsttematik - omhandlende mandens angst for kvinden, som forskerne mente, var en af de grund-

læggende forklaringer på undertrykkelsen. Ifølge forskerne bundede denne angst i de biologiske og psykologiske forskelle mellem kønnene. Den biologiske semantik i forskningen omkredsede (hovedsageligt) den kvindelige biologi og seksualitet med særligt fokus på, hvordan kvindens fysiske underlegenhed mentes at understøtte det generelle syn på kvinden som underlegen. Det primære fokus var dog ikke forskellen på kønnenes *ydre* fysik, men snarere hvordan manden og kvinden adskilte sig fra hinanden med hensyn til den *indre* biologi og de hormonelle forskelle. Det blev bl.a. undersøgt, hvordan kvinders hormonpåvirkning var cirkulær, mens mandens var lineær (N. Koch i KS 1978: 29), og hvordan denne forskel blev anvendt til at forklare kvindens ”generelle biologiske ustabilitet” herunder hendes humørsvingninger i forbindelse med den svingende hormonpåvirkning – en forsker beskrev kritisk, hvordan samfundet generelt fremstillede mænd som magtfulde og kvinder som lunefulde (I. Sjørup i KS 1982: 94). Samtidig satte forskerne fokus på kvindens evne til at føde børn og på, hvordan graviditeten, fødslen og kvindens underliv i sig selv, mentes at skabe angst hos manden. Forskerne mente, at manden var ude af stand til at håndtere den kvindelige fysik, som var så forskellig fra hans egen – særligt kvindens underliv, som han så som symbolet på både liv (i form af børnefødslen) og død (i form af menstruationsblodet) (N. Koch i KS 1977: 34).

Semantikken omhandlede mandens angst for det, forskerne mente, han ikke forstod eller havde indflydelse på – og som han derfor frygtede. Det bekymrede Nynne Koch, at den mandlige afstandstagen fra moderskabet, herunder tegnet på det modsatte; menstruationen, kunne smitte kvinderne: *”Hvad jeg til tider kan frygte er, at en del kvinder – og blandt dem også progressive, feministiske kvinder – har internaliseret den patriarkalske foragt og afsky for moderskab og menstruation...”* (N. Koch i KS 1982: 14). Ord som ”foragt” og ”afsky” var med til at forstærke forskningens subjektivisering af manden som undertrykkende, og forskningen opstillede en kausal sammenhæng mellem denne angst for kvinden og undertrykkelsen af hende: *”Menstruation, undfangelse, svangerskab og fødsel aftegner tilsammen et kvindeligt univers, der for enhver*

mand er uindtageligt; det kan underkendes og ringeagtes, men består dog lige fuldt netop som et univers i modsætning til det mandsdominerede, det mandstydede og for mænd bekræftende.” (L. Sjørup i KS 1984: 14). Antagelsen var altså kvindens biologi og hormoncyklus var udtryk for et særligt univers, manden ikke kunne dominere, kontrollere eller forstå, og som han derfor tog afstand fra eller ringeagtede. Dette patriarkalske syn på den kvindelige biologi havde i følge forskerne rødder langt tilbage i historien, hvor højagtede videnskabsmænd, forfattere og filosoffer¹⁰ gennem tiden havde fremstillet kvinden som mindreværdig og hendes biologi som frastødende. Kvindens kønsorganer blev beskrevet som ”det mørke dyb”, og filosofen Jean-Paul Sartre (der ellers kaldtes feminist) var meget optaget af det kvindelige kønsorgan, som han beskrev som ”et slimet hul”. Han skrev bl.a.: *”Det er hævet over enhver tvivl, at hendes køn er en mund og en glubende mund, der fortærer penis. (...) Kønsagten er kastrering af manden, men dette er først og fremmest fordi kønnet er et hul.”* (Sartre (i Collins & Pierce) gengivet af N. Koch i KS 1979: 16-17). Forskerne beskæftigede sig en del med, hvordan denne ’Vagina Dentata’ tidligere var en almindelig illustration af det kvindelige kønsorgan (N. Koch i KS 1979: 17-18).

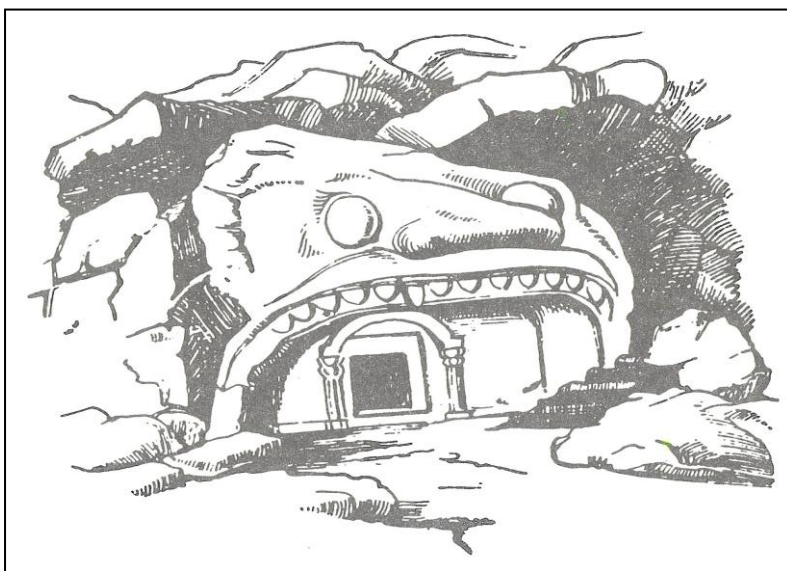

Illustration af Vagina Dentata (KS 1979: 18).

¹⁰ Her kan nævnes Aristoteles, Jean-Paul Sartre, August Strindberg, Thomas Aquinas, Auguste Comte, m.fl. (N. Koch i KS 1979: 14-15).

Vagina dentata betyder 'den betandede skede', og blev bl.a. illustreret som set ovenfor: En hule med skarpe tænder, der på den ene side var farlig, men som samtidig lokkede: Manden frygtede at komme i berøring med vagina, men han kunne ikke modstå fristelsen. Her ser vi fællestræk til den religiøse fremstilling af kvinden som datter af den syndige Eva; som en der fristede og lokkede, hvilket efterlod manden som bange for det, kvinden frembragte i ham, nemlig noget han ikke havde kontrol over.

Manden blev af forskerne fremstillet som et lidt dumt og lettere paranoidt subjekt, idet de mente, at årsagen til hans undertrykkelse af kvinden skulle findes i hans egen uvidenhed om hende – ud fra devisen om, at man er bange for det ukendte. I forskernes fremstilling af, hvordan manden ikke forstod kvinden, lå en præmis om, at han *kunne* forstå hende, hvis han ville – han var således selv skyld i sin uvidenhed. Samtidig blev kvinden blot fremstillet som den uretfærdigt undertrykte, og som en, der gjorde klogt i at blive vred og bryde ud af mandens dominans. Interessant er det, at løsningen på undertrykkelsesproblemet ikke lå i forlængelse af den formodede årsag til undertrykkelsen, nemlig mandens uvidenhed - i så fald havde en oplagt løsning været en forøgelse af mandens viden om kvinden. Løsningsgrundlaget havde nærmest karakter af symptombehandling frem for årsagsbehandling: Problemets løsning var ifølge forskerne, at kvinden gjorde oprør mod mandens undertrykkelse – løsningen knyttede sig således alene til den konkrete, problematiske handlen (undertrykkelsen) og ikke årsagen til denne (uvidenheden). Ingen af forskerne lagde eksempelvis op til, at kvinden kunne bære en del af ansvaret for mandens manglende viden om hendes verden, og at hun kunne påtage sig at åbne sit univers for manden med henblik på, at fx graviditet blev en fælles ting for begge køn. Kvinden blev af forskerne frataget ethvert ansvar.

Kvinden som underprivilegeret

En forsker undersøgte kvindens muligheder og begrænsninger i relation til arbejdsmarkedet. Hendes udgangspunkt for undersøgelsen var, at gifte kvinder i højere grad end tidligere entrerede på arbejdsmarkedet og oplevede udfordringer i spændingsfeltet mellem familie og arbejde. Tidligere havde arbejdende kvinder måttet indordne sig under det patriarkalsk indrettede arbejdsmarked; men med det stigende behov for arbejdskraft fulgte en erkendelse af, at indretningen af arbejdsmarkedet måtte ændres eller tilpasses kvindernes behov, hvis man ønskede deres arbejdskraft: ”*Samarbejde, faglige møder og lign kan dels foregå i den betalte arbejdstid, dels i fritiden. Da kvinder af hensyn til børn, indkøb, madlavning og lign har svært ved at blive efter arbejdstid, har det stor betydning for kvinders deltagelse, at disse ting foregår i arbejdstiden.*” (R. Nielsen i KS 1978: 160). Problemet måtte altså løses i indretningen af arbejdet og ikke i indretningen af familien, fx i form af en mere ligelig fordeling af de hjemlige opgaver mellem mand og kvinde. Kvinden blev af forskeren betragtet som ansvarlig for hjemmet, og der blev ikke sat spørgsmålstejn ved, hvorvidt denne ansvarsfordeling syntes hensigtsmæssig eller ej. Kvinden blev først og fremmest subjektiveret som ansvarshavende for familien, dernæst som arbejdskraft. Kvinderne skulle således sluses ind på arbejdsmarkedet som de familiemødre, de var: ”*Positiv særbehandlingsreglen i ligebehandlingsdirektivet er udtryk for en åben holdning til at akceptere nogle mindre privilegerede grupper (in casu kvinder) som de er og give dem udviklingsmuligheder derudfra, i stedet for først at kræve tilpasning til det etablerede arbejdslivs mønster som en betingelse herfor.*” (Ibid.: 182). Hvor vi i afsnittet om biologi og religion så, at forskerne stillede sig kritisk overfor italesættelsen af kvinden som ”det andet”, ser vi her, at de selv bidrog til en sådan italesættelse – kvinden blev betragtet som en anden slags arbejdskraft end manden, hvorfor erfaringer om ham som arbejdskraft ikke kunne overføres til kvinden. Hun måtte, ifølge forskeren, accepteres (som en mindre privilegeret gruppe), hjælpes og udvikles, og der måtte oprettes særlige regler som positiv særbehandling, der kunne sikre hendes fodfæste på arbejdsmarkedet. Forskerens semantik subjektiverede kvinden som hjælpeløs på arbejdsmarkedet.

Forskeren Ruth Nielsen behandlede desuden, hvorvidt særbehandlingen skulle føres så vidt som til at indføre kønskvotering; men hun afviste tanken ud fra et argument om kvalitetssikring. Hun mente ikke – medmindre arbejdsmarkedet var klar til at udskifte værdipræmisser – at kvinderne besad tilstrækkelige traditionelt mandlige færdigheder, til at besidde jobs i mandefag (R. Nielsen i KS 1978: 182). Forskellen mellem de mandlige og kvindelige evner blev med andre ord gjort til et spørgsmål om, hvilken værdi særlige kvaliteter blev tillagt. Samme forsker pointerede i øvrigt, at det i hendes optik var legitimt, at der på visse fagområder aldrig ville herske ligebehandling mellem mand og kvinde, idet kvinderne ikke besad de rette kvaliteter til at kunne arbejde indenfor fx politi og brandvæsen (Ibid.: 177).

Det skal nævnes i forlængelse heraf, at forskningen på dette tidspunkt ikke fokuserede på lederstillinger versus almindelige stillinger i relation til kvindernes undertrykkelse – fokus var rettet mod fagets karakter. Såkaldte mandefag og kvindefag blev på den ene side, italesat som en naturlig opdeling i arbejdet (idet kønnene mentes at besidde forskellige kvaliteter) og på den anden side som en del af problemet. Undertrykkelsen kom netop til syne i denne kønsbaserede opdeling af arbejdsmarkedet, idet kvinderne langsomt begyndte at varetage jobs i mandefag og kræve ligeløn. Forskningen fandt således ofte sit eget udgangspunkt i opdelingen mand vs. kvinde, men vendte samtidig blikket indad i et forsøg på at bryde denne dualistiske tankegang, som de mente, var skabt i det patriarkalske system og på dets præmisser. Flere forskere mente, at komplementære kønsrolleopfattelser og kønsladningen af værdier (fx manden er aktiv, kvinden er passiv) var en blindgyde i forhold til at bryde undertrykkelsen, fordi kvinden efter deres mening besad mange af de samme værdier som manden og omvendt. Nynne Koch pointerede bl.a., at der ikke blot var tale om, at mænd og kvinder blev fremstillet som to forskellige subjekter, men som to modsatrettede poler, hvilket hun ikke mente, var gavnligt (N. Koch i KS 1979: 26). Anbefalingen var at holde op med at opstille kønnene (og deres egenskaber) som modsætninger: ”(...) *flere og flere indser, at vi ikke behøver at anskue begreberne aktiv/passiv, kærlig/aggressiv, mandlig/kvindelig som modsæt-*

ningspar, der udelukker hinanden, men kan se dem som to sider af en helhed. Selvfølgelig kan vi være både aktive og passive, både kvindelige og mandige osv. – hvorfor altid et enten-eller.” (P. Hertoft i KS 1983: 123). Heri lå bl.a. en betragtning om, at både mænd og kvinder besad feminine og maskuline værdier, egenskaber og kompetencer, hvorfor kønnene måtte ses som værende lige så ens, som de var forskellige. Som nævnt kunne forskerne dog ikke altid se sig fri for selv at opdele dualistisk, fx i relation til arbejdsmarkedet.

Delkonklusion: En ideologisk normændring

Problematiseringen af relationen mellem kønnene handlede i denne periode om undertrykkelse. Forskningen betragtede kritisk, hvordan kvinden historisk var blevet fremstillet som et syndigt og mindreværdigt subjekt, der var placeret hierarkisk under manden. Forskerne fremstillede en suveræn magtrelation mellem kønnene, hvor manden repræsenterede suverænen, der med sin repressivitet udøvede magt over kvinden gennem tyranni og dominans (Foucault 2002: 104). Problemet med kvindens undertrykkelse og den suveræne magtrelation mellem kønnene skulle i følge forskningen finde sin løsning i en anderledes tænkning og diskurs vedrørende kønnene. Anbefalingen var bl.a. at bryde med den dualistiske opdeling af kønnene i tanke og tale, og havde således en ideologisk karakter; det var et opgør med det sprog, som i følge forskerne holdt samfundet og kønnene fanget i nogle bestemte tankemønstre, der polariserede de to køn og dermed gjorde manden til normen. Løsningen på undertrykkelsen var dermed en ideologisk normændring i den måde, kønnene blev opfattet på og deres indbyrdes magtrelation, fordi sproget var en betingelse for overhovedet at kunne forestille sig en anderledes indretning af samfundet. Anbefalingen var således ikke af særlig konkret karakter; der blev ikke anvist særlige teknikker eller praksisser, der skulle afhjælpe problematikken. Problematiseringen og løsningsrummet var altså i denne periode ideologisk frem for teknokratisk. Da problemet omhandlede fundamentale sproglige og forestillingsmæssige barrierer i et samfund, mentes det ikke at kunne finde sin løsning

i lovteknik: Udgangspunktet var, at man ikke kunne lovgive eller disciplinere folk til at tænke anderledes.

1985-1991 – FORSKELLE

I perioden fra 1977 til midten af 1980'erne blev ligestilling altså primært problematiseret som mandens undertrykkelse af kvinden. Omkring 1985 skete en forskydning i ligestillingsproblematiseringen mod en mere universel forståelse af undertrykkelsen. Udgangspunktet for forskningen var fortsat, at der ikke var ligestilling mellem mand og kvinde (A. M. Berg i KF 1988, nr. 5: 1), men forskerne fokuserede ikke længere på mandens undertrykkelse af kvinden – det var ikke længere mandekønnet, der holdt kvindekønnet nede. Snarere var der tale om gensidig undertrykkelse mellem de to køn, men også kvinder imellem, mænd imellem og mellem menneske og samfundets kønsrolleforestillinger (H. Vestergård i KS 1985: 97).

Forskydningen i opfattelsen af undertrykkelse hos forskerne kom bl.a. til udtryk i mandens subjektivering. I forrige periode behandlede vi, hvordan manden i forskningen blev gjort til et undertrykkende subjekt, der indtog en skurke-rolle i forskningens fremstilling af kvindeundertrykkelsen. I denne periode trådte subjektiveringen af manden som skurk i baggrunden, og forskerne gjorde opmærksom på, at også kvinder var medvirkende til at undertrykke kvinder, særligt i forbindelse med lederposter i organisationer (Y. Due Billing & M. Alvesson i 'Køn, ledelse, organisation', 1989: 66). Ligeledes mente forskerne, at uhåndgribelige mekanismer som egen kønsidentitet og samfundsstrukturer skulle tilskrives større betydning for ligestillingsproblematikken (B. Elkjær i 'Er rigtig viden vejen til frigørelse?', 1990: 164). Erkendelsen var, at ligestilling handlede om andet og mere end blot mandens undertrykkelse af kvinden – mandens modvilje mod kvinden mentes ikke længere at have afgørende betydning for ligestillingsproblemerne: "*Vi tror ikke, at ønsket om direkte at modarbejde kvinder, analogt med (grov) racisme, er det store problem.*" (Y. Due Billing & M. Alvesson i 'Køn, ledelse, organisation', 1989: 66). At

manden blev fraskrevet det primære ansvar for uligestillingen kom bl.a. til udtryk hos en af de to forskere, der behandlede, hvordan det, der blev opfattet som undertrykkelse eller diskrimination, i virkeligheden var et spørgsmål om traditioner (Y. Due Billing i 'Fire argumenter', 1990: 210), hvorfor løsningen på ligestillingsproblemet måtte findes i samfundets forestillinger og forventninger. Samme holdning kom til udtryk hos to andre forskere, der mente, at mandens individuelle magt over kvinden (og dermed hans undertrykkelse) var svindende, men at den kollektive magt ikke nødvendigvis blev mindre (A. Ørum-Nielsen i KS 1985: 137, K. Sjørup & H. Christrup i 'Nye professionelle køn', 1990: 23). Med kollektiv magt henviste de til, at samfundet fortsat var indrettet på mænds præmisser, hvorfor undertrykkelsesmekanismer også lå indlejret her.

På trods af forskydningen i mandens subjektivering og behandlingen af undertrykkelsen, var der dog fortsat et vist fokus på mandens undertrykkelse af kvinden, og vi mener at kunne identificere en kontinuitet i forskernes årsagsforklaringer til hans undertrykkelse, der som i sidste periode kredsede om biologiske faktorer. Biologien, moderskabet og dannelsen af livet ved samlejet var også i denne periode faktorer, der blev tilskrevet afgørende betydning for den mandlige ageren i forhold til kvinden. Grundtanken i to forskeres undersøgelser af mandens magtudøvelse var, at manden havde følt sig magtunderlegen i sit forhold til sin mor i barndommen, og dermed brugte sit voksne liv på at overgå morens magt – en magtudøvelse, der kom til udtryk i undertrykkelsen af kvinden: "*For mænd selv er dette (mænds leg med magt, red.) blodig alvor, fordi de gennem patriarkatet vil søge at hæve sig over for moderens magt, og eftersom denne opleves som ubegrænset og overjordisk er der ikke grænser for hvilke præstationer, der bliver sat over for den f.eks. udviklingen af atombomben, der hele tiden er blevet forsynet med fødselens, undfangelsens og samlejets allegorier.*" (Ibid.: 29). Forskernes fremstilling af, at manden følte morens magt ubegrænset antyder, at de mente, at han følte sig evigt spundet ind i morens væv af magt – en magt, der med ordet *overjordisk* antydedes at have noget, der mindede om guddommelig karakter. Følelsen af morens allestedsnærværende, overlegne magt, mente forsker-

ne, fik manden til at føle sig underlegen, og han måtte derfor evigt forsøge at begrænse følelsen. Problemet for kvinderne i hans voksne liv blev, at ”... *de bliver ved med bevidst eller ubevidst at minde manden om hans mor. Han forsøger at holde hende nede, så hans mor ikke pludselig stikker hovedet op midt i arbejdstiden og i hans domæne.*” (Ibid.: 29).

Hierarkisk uligestilling på arbejdspladsen

Hvor forskerne tidligere ganske vist behandlede kvindernes rolle på arbejdsmarkedet, syntes det hierarkiske arbejdsmarkedsfokus at udeblive. I denne periode, betragtede flere forskere netop hierarkiet på arbejdsmarkedet som en afgørende scene, hvorpå ligestillingsproblematikker kom til udtryk, hvilket markerer en forskydning i forhold til forrige periode. Særligt fænomenet kvindelige ledere blev et omdrejningspunkt for forskerne (Y. Due Billing i ‘Fire argumenter’, 1990: 207). Skønt kvinden nu blev subjektiveret som en mulig leder, ændrede problematiseringen af ligestilling sig ikke markant fra hidtidige temaer – det drejede sig stadig om familie, traditioner og sprog og om kvindens manglende muligheder (T. Ørum i Kvindecenterets forskningspublikationer 1987, nr. 2: 120-122). Fokus var stadig på, at det typisk var kvinden, der agerede bagland og støttefunktion for mandens karriere (Y. Due Billing i ‘Køn, karriere, familie’, 1991: 55). Dette havde betydning for kvindens muligheder for at avancere karrieremæssigt, fordi manden oftest var utilbøjelig til at acceptere afsavn for at hjælpe kvindens karriere på vej: ”*Forskellen i kvinders og mænds tilfredshed med, at hun er udearbejdende (og chef) kan skyldes, at manden som regel mister nogle privilegier, når konen bliver chef. Der er mindre tid til og måske interesse i at give ham emotionel, social og anden støtte. Desuden mister han nogle af de tjenesteydelser, han måske er vant til fra konens side.*” (Ibid.: 78). Det var i følge forskerne et tab af status for manden, hvis hans kones karriere fik forrang – særligt, hvis han i en periode skulle arbejde mindre eller blive hjemmegående. Manden blev således subjektiveret som en hæmsko for kvindens faglige udvikling, men vi ser ikke i denne periode, at han blev gjort direkte skyldig for hendes manglende muligheder. Der var snarere tale om en mere nøgtern beskrivelse af kvindens vilkår, hvilket adskilte sig fra den forrige periodes mere indignerende semantik mht. mandens ansvar.

Når det drejede sig om lederposter (og om beskæftigelse generelt), valgte kvinder fortsat såkaldt bløde fag (Y. Due Billing & M. Alvesson i 'Køn, ledelse, organisation', 1989: 22, D. Dahlerup i KF 1989, nr. 4: 28, I. Henningsen i KF 1991, nr. 2: 28). Denne kønsarbejdsdeling interesserede forskerne, fordi de mente, at kvindernes valg af bløde fag bundede i en professionalisering af moderskabet: "*For sygeplejersker, pædagoger, sekretærer, stewardesser m.fl. gælder det, at lønarbejde ikke blot er lønarbejde. Det er i en vis udstrækning yderligere en professionalisering af det moderlige.*" (K. Sjørup & H. Christrup i 'Nye professionelle køn', 1990: 29). Dette var centralt for ligestillingen, idet forskerne mente, at kønsarbejdsdelingen havde stor betydning for opretholdelsen af den patriarkalske samfundsorden (K. Sjørup & H. Christrup i 'Kønsmødet i arbejdslivet', 1990: 189). Antagelsen syntes at være, at hvis kvindens karriere i virkeligheden blot var et professionelt moderskab, havde hun ikke de samme muligheder som manden, fordi hun ikke umiddelbart kunne slippe fri af denne professionalisering og dermed valg af erhverv. Kvinden blev stadig primært forbundet med familien, som forskerne mente, havde betydning for både hendes egne ønsker og samfundets syn på hende: "*Familieforhold (og børn) synes stadig generelt at mindske kvinders interesser (og valgmuligheder) for at satse på en lederkarriere.*" (Y. Due Billing & M. Alvesson i 'Køn, ledelse, organisation', 1989: 218). Skønt Billing og Alvesson her anerkendte, at ikke alle kvinder ønskede at være ledere, mente Billing alligevel, at "... *det lille antal kvindelige ledere reflekterer nogle basale uligheder og uretfærdigheder i samfundet og arbejdslivet.*" (Y. Due Billing i 'Fire argumenter', 1990: 208). Et af problemerne var, at mandlige ledere helst rekrutterede dem, som lignede dem selv (både til ledelsesposter og almindelige stillinger) – det var naturligvis oftest andre mænd (I. Henningsen i KF 1991, nr. 2: 31). At langt de fleste ledere var mænd, og at disse mænd rekrutterede andre mænd, var blevet en ond cirkel, som havde den konsekvens, at man havde svært ved overhovedet at forestille sig dygtige, kvindelige ledere: "*Når ledelsespositionerne traditionelt har været mændenes, kan ledelse på forhånd antages at implicere maskulinitet. (...) Derfor bliver en succesrig adfærd i arbejdsverdenen også forstået som maskulin med det resultat, at kvinder forventes at passe dårligt ind i den rolle.*" (Y. Due Billing & M. Alvesson i 'Køn, ledelse, organisation', 1989: 73).

Mænd forventedes ganske enkelt at være bedre ledere end kvinder, hvilket ikke mindst havde at gøre med mænds og kvinders forskellige tilknytning til familien. Det blev forventet, at kvindelige ledere med børn, ville yde en ringere indsats på jobbet end en mand (Ibid.: 68). I denne periode var det altså et problem, at kvinder i så høj grad var subjektiveret som ansvarlige for børn og hjem – og at mænd slet ikke måtte kæmpe med en lignende subjektivering. Det var forældede forestillinger om kvinder, der gjorde det sværere for dem end for mænd at opnå høje stillinger (Y. Due Billing i 'Fire argumenter', 1990: 208): *"Fordomme og et konservativt livssyn forhindrer kvinder i at opnå højere positioner i organisationerne. Der er en åbenlys diskrepans mellem antallet af højt uddannede kvinder og antallet af kvinder i ledende stillinger, mellem antal kvinder på arbejdsmarkedet og kvinder med indflydelse."* (Y. Due Billing i 'Køn, karriere, familie', 1991: 25).

Kvinde – kom nu!

Kvinderne havde siden forrige periode fået bedre fodfæste på arbejdsmarkedet, men der var altså fortsat uligestilling, især på lederposter i organisationer og indenfor politik. Flere forskere undersøgte, hvad der stadig forhindrede reel ligestilling på et tidspunkt, hvor mange formelle forhindringer for ligestilling var blevet fjernet. Antagelsen var generelt, at den åbenlyse undertrykkelse var på retur; men at kvinden stadig stod overfor ligestillingsudfordringer (Y. Due Billing & M. Alvesson i 'Køn, ledelse, organisation', 1989: 21, H. Vestergård i KS 1985: 89, 95, D. Dahlerup i 'Vi har ventet længe nok', 1988: 228, K. Sjørup & H. Christrup i 'Nye professionelle køn', 1990: 31). Kønsforsker Drude Dahlerup behandlede bl.a., hvordan reel ligestilling var svær at få øje på indenfor de politiske beslutningsprocesser. Hun mente, at der var *"... mange eksempler på forskellige former for modstand eller udelukkelse, som kvinder møder, fordi de er kvinder."* (D. Dahlerup i 'Vi har ventet længe nok', 1988: 229). Med mandens exit fra "øretævernes holdeplads" i denne periodes forskning blev blikket i stedet rettet mod kvindens ansvar for selv at fremme sine muligheder. Ifølge Drude Dahlerup måtte kvinder aktivt arbejde for at ændre deres vilkår: *"For kvinderne må de tider være forbi, hvor vi bare belt generelt krævede "flere*

kvinder i politik”, eller ”flere kvinder i hovedbestyrelserne”, og derefter appellerede til mændene om at gøre noget mere konkret ved det.” (Ibid.: 52). Denne opfordring kom i forlængelse af ønsket om at bryde med forestillingen om manden som den handlekraftige og kvinden som den passive, der prægede forrige periodes forskning. Kvinderne måtte, ifølge Drude Dahlerup, selv være aktive, hvis vilkårene skulle ændres. Hun anbefalede derfor, at kvinder hjalp kvinder – fx ved, at de kvinder, der havde foden indenfor i beslutningsprocesserne, rekrutterede andre kvinder for på den måde at bryde den onde cirkel (Ibid.: 53). Derudover mente hun, at kvinderne skulle forene sig for at gøre op med samfundets undertrykkelse. Målet med de såkaldte kvindefællesskaber var ikke at skjule sig fra samfundet eller at bruge fællesskabet som en flugt eller beskyttelse, men snarere at styrke kvindekampen mod samfundet: ”Et offensivt kvindefællesskab derimod opbygger styrke og ressourcer mellem kvinderne, ikke bare for at have det godt sammen, men også for at hente styrke til at udfordre samfundet uden for med det formål at fjerne diskrimination og kvindeundertrykkelse.” (Ibid.: 139). Også her var der altså tale om, at kvindernes modstander var samfundets mekanismer og ikke mandekønnet. Drude Dahlerups – og andre forskeres – antagelse var konstatierende: Der eksisterede udfordringer i kvinders liv, som ikke fandtes i mænds, men manden kunne ikke bebrejdes disse udfordringer, da de i ligeså høj grad skyldtes, at samfundet var indrettet patriarkalsk. Problemet var altså samfundets kulturelle forventninger til kvinden og kvindens egne forventninger til sig selv: ”Ofte fremstilles familie-karriere som nævnt som et enten-eller for kvinder, en tilsyneladende modsætning, som mænd ikke konfronteres med. Dette har naturligvis en sammenhæng med de nævnte kulturelt udbredte forventninger om at husarbejde, børnepasning mv. primært er kvindens opgave og en samtidig udbredt accept/opfattelse hos kvinderne selv af, at de skal påtage sig et større ansvar for evt. børn.” (Y. Due Billing i ‘Køn, karriere, familie’, 1991: 75). Kønss forskerne placerede således også et ansvar for uligestillingen hos kvinderne selv – problemer med uligestilling skyldtes i høj grad ”... internaliserede, indlærte barrierer og blokering hos kvinder. Problemet ligger således også hos kvinderne selv ...” (Y. Due Billing & M. Alvesson i ‘Køn, ledelse, organisation’, 1989: 80). Både samfundet og kvinderne havde ifølge forskerne lært at betragte kvinde-kønnet på en bestemt måde. ”Disse

kulturelle forventninger eksisterer som restriktion og påvirkningsfaktor fra omgivelserne, men er hos mange kvinder også »internaliserede« på en sådan måde, at det bliver en faktisk »indre« barriere mod at gøre/endsige ønske at gøre karriere.” (Ibid.: 214).

At være lige er at være ens

I årene 1985-1991 drejede en stor del af problematiseringen af ligestilling sig om kønnenes ensliggørelse. Under forskellige temaer fokuserede forskerne på, hvordan forskellen mellem mænd og kvinder måtte nedbrydes – antagelsen var, at det var nødvendigt at adskille, hvad kønnene repræsenterede, og hvad det enkelte menneske repræsenterede (K. Sjørup & H. Christrup i ‘Nye professionelle køn’, 1990: 31). Yvonne Due Billing og Mats Alvesson understregede denne pointe med en henvisning til en undersøgelse, der belyste forskelle mellem mennesker frem for forskelle mellem de to køn. Undersøgelsen viste bl.a., at *”fremgangsrige chefer af begge køn helt enkelt er forskellige fra populationen i sin helhed, medens de er meget lig hinanden med hensyn til arbejdsværdier, personlighed, motivation og biografi (den eneste undtagelse var, at kvinderne mindre ofte var gifte).”* (Y. Due Billing & M. Alvesson i ‘Køn, ledelse, organisation’, 1989: 84-85). Pointen var, at køn således ikke skulle være udgangspunktet for forskellighed, men at mennesker kunne være forskellige (og ens) på tværs af køn. Således var en række forskere i denne periode enige om, at det ikke var fremmede for ligestillingen at fokusere på forskelle mellem mænd og kvinder: *”Det er vigtigt, at vi ikke taler om kvinder og mænd generelt, hvor der ikke er basis for det. Også selv om vi har fået vendt diskursen, således at kvindelig særart ikke mere automatisk er lig mindreværdighed, mandlig særart med overlegenhed.”* (D. Dahlerup i ‘Når man ikke kan se skoven for bare træer’, 1989: 34). Antagelsen var, at alene forventningen om, at kvinder var anderledes end mænd, var skadeligt for ligestilling (Y. Due Billing & M. Alvesson i ‘Køn, ledelse, organisation’, 1989: 67). Denne tilgang i forskningen markerede et brud med den tidligere periodes anerkendelse af, at mænd og kvinder kunne forskellige ting, og at det fx var utænkeligt, at en kvinde kunne være brandmand. I denne periode blev det helt modsat utænkeligt at påstå, at kvinder *ikke* kunne være brandmænd: *”Vi har altså vendt tidligere tabuer om. Hvor*

der i tidligere samfund har været stærke tabuer mod, at kvinder og mænd udførte det samme arbejde, har vi nu fået et samfund, hvor der er stærke tabuer imod at hævde, at der er noget kvinder kan udføre, som mænd ikke kan – og omvendt.” (K. Sjørup & H. Christrup i ‘Nye professionelle køn’, 1990: 26). Den tilsyneladende tidstypiske holdning om, at mænd og kvinder kunne det samme, var også med til at nedbryde den udseendemæssige forskel på kønnene: *”Når man ser en studerende, som med lange nydende tag børster og sætter sit lange hår, er det lige så tit en mand som en kvinde. (...) Tidligere kunne man kende en person af det andet køn på gangen: på kroppens statur, på arbejdstøjet, på ens plads i hierarkiet og på de steder man færdedes. Det gælder ikke længere.”* (Ibid.: 27).

Et eksempel på forskernes holdning om, at enhver forskelsbehandling af kønnene var skadeligt for ligestilling, var udsagn om, at ligestilling ikke ville være opnået før mænd og kvinder var ligeligt repræsenteret i fx politik: *”Hvorfor behøves der så mange argumenter for at få fjernet en uretfærdighed? Det første argument må være nok: Kvinder udgør halvdelen af befolkningen, og derfor skal de naturligvis have halvdelen af pladserne, dér hvor beslutningerne træffes. Ellers er der jo tale om diskrimination...”* (D. Dahlerup i ‘Vi har ventet længe nok’, 1988: 17). Drude Dahlerup skrev desuden: *”Kun kvinder kan varetage kvinders interesser”* og *”Det er vores ret.”* (Ibid.: 16). Hendes rationale syntes at være, at mænd ikke kunne (eller ville) indføre politik, der var i kvinders interesse, og at ligestilling derfor kun kunne sikres ved, at kvinder krævede deres ret og fik 50 % af alle poster i beslutningsprocesser – også selvom kvinderne måske ikke ønskede disse poster. Flere forskere mente, at der skulle positiv særbehandling og kønskvotering til (Ibid.: 10, 55 og 172, Y. Due Billing & M. Alvesson i ‘Køn, ledelse, organisation’, 1989: 66). Ikke alene skulle kvinderne have ret til politiske poster, de skulle også hjælpes med faktorer, der kunne påvirke deres politiske hverv. Således anbefalede Drude Dahlerup bl.a. kollektive boformer (som kunne være en hjælp til børnepasning), opholdsrum for børn på rådhuset samt møder hvor børn kunne deltage, så de bedre forstod, hvad mor og far lavede, når de var til møde. Hun gjorde sig også tanker om familielivets betydning og anbefalede en mere lige arbejdsfordeling i hjemmet og mere fleksibilitet, fx: *”Fleksibel middag.*

Middagsmaden er ofte et hyggeligt træffpunkt for familierne, men middagen behøver jo ikke spises hver dag på samme tidspunkt.” (D. Dahlerup i ‘Vi har ventet længe nok’, 1988: 220). Således blev familien en arena indenfor hvilken, ligestilling i politik skulle hjælpes på vej, da det var familien, som holdt kvinden tilbage. Drude Dahlerup mente, at det bl.a. var en stressfaktor for kvinder med politisk karriere at gå til møde og efterlade børnene hos en babysitter – mænd i politik havde typisk deres kone derhjemme til at passe børn: *”Det er en stressfaktor, hvis børnepasningen skal ordnes i en fart og med skiftende hjælp. Det er en tryghed, hvis den anden forælder er hjemme og ikke selv er til møde, eller hvis man har en fast ordning, for eksempel med mormor.”* (Ibid.: 219). Drude Dahlerup forsøgte at nedbryde de barrierer, som hun mente, holdt kvinder ude af politik. Samtidig ser vi dog, at hun selv blev fanget mellem ønsket om flere kvinder i politik, og forståelsen af, at kvinden fortsat *var* den primære omsorgsperson i familien. Dette understreges med hendes forslag om at benytte mormor som pasningsmulighed – farfar virkede (heller ikke for Drude Dahlerup) som en lige så oplagt babysitter.

Delkonklusion: Ensliggørelse

Problematiseringen af relationen mellem kønnene handlede i denne periode om nødvendigheden af ensliggørelse. Ligestilling blev problematiseret som en udfordring, der kobledes sig til relationen mellem kønnene og ikke blot kvinden. Antagelsen var, at begge køn var med til at skabe og fastholde undertrykkelsen, men samtidig, at kvinden stod overfor ligestillingsudfordringer, som ikke gjorde sig gældende for manden. Løsningen havde et lighedsskabende sigte; kvinderne måtte forene sig og kræve ligestilling mere aktivt – for på den måde at nedbryde forskellen mellem kønnene og opnå den samme position som manden på alle områder. Målet var dermed en ensliggørelse af kønnene – både i erhvervslivet og i familien. Anbefalingerne havde i denne periode stadig ideologisk karakter – eksempelvis blev ligestilling stadig gjort til et problem, der kobledes sig til kulturelle forventninger til de to køn, og løsningen var således at bryde med disse.

1992-2002 – LIGESTILLING SOM ET KULTURELT PROBLEM

Fra starten af 1990'erne skete en forskydning i kønsforskningens problematisering af ligestilling – det hidtidige fokus på undertrykkelse veg til fordel for et større fokus på bredere ligestillingsfokus. Især opstod en ny tematik, der argumenterede for, at ligestilling også var noget, manden havde ret til. Denne sammenkobling af manden og ligestilling kan ses som en reaktion på mange års udtalt kvindeforskning og i det hele taget et kvindeorienteret ligestillingsprojekt, hvor manden indtog en mere perifer og til tider negativ rolle i forskningen. I denne periode fortsatte forskerne den kurs, der blev stukket ud i periode II – ligestilling handlede ikke kun om manden og kvinden, men om alle livets og samfundets mekanismer, og derfor måtte ligestillingsproblematikken indarbejdes overalt i det politiske system og i al lovgivning. Den ny tilgang til ligestilling blev kaldt mainstreaming, og begrebet opstod som en reaktion på, at mange forskere mente, at der i Danmark manglede en kobling mellem kønsforskningen og ligestillingspolitik – samt en legitimering af forskningen i samfundet (H. Rømer Christensen og B. Gade i KKF 2000, nr. 2: 4). Forskerne var enige om, at arbejdet med ligestillingen endnu ikke havde nået sit mål; men de havde den opfattelse, at den udbredte forståelse i samfundet var, at ligestilling *var* opnået. Forskerne protesteret imod samfundets opfattelse, fordi de ikke mente, at ligestilling kunne tænkes ind i de nødvendige processer, hvis ikke kønsskævheden blev anerkendt (Ibid.: 4). Mainstreaming som koncept lagde op til en omstrukturering af forskningen, så den kunne nå ud og ind i andre videnskaber og det politiske system. Mainstreaming var således et opgør med tidligere forskning og blev en selvkritik; en erkendelse af, at ligestilling i samfundet fordrede en ny måde at forske i køn og ligestilling på, der betød, at køn og ligestilling måtte inkorporeres i al forskning – også det, der ikke kaldte sig kønsforskning. Det handlede om at betragte køns- og ligestillingsproblematikker som udfordringer, der bevægede sig på tværs af livets facetter, og som derfor ikke kunne begrænses indenfor ét forskningsfelt, men som måtte indtænkes i alle videnskaber, for at kønsproblematikker derved kunne nå ind i alle samfundsmæssige,

kulturelle og økonomiske sammenhænge (K. Sjørup i KKF 2000, nr. 2: 45, I. Ritzenhofer i KKF 2000: 62).

Mainstreaming var således et opgør med den tidligere måde at tænke og strukturere kønsproblematikker på, herunder en videreførelse af 1970'erne og 1980'ernes opgør med dualismen – en tankegang som det endnu ikke i 1990'erne var lykkedes kønsforskerne at bryde med. En af de førende forskere og redaktør på tidsskriftet *Kvinder, Køn & Forskning* Hilda Rømer Christensen skrev i 2000, at den dualistiske tanke stadig ”...fastlåser positionerne i et ”os” og ”de andre” og som sætter skel, der er umulige at overskride.” (KKF 2000, nr. 2: 29). Hun banede ikke kun vejen for en videreførelse af opgøret med dualismen, men også de værdier, der tidligere var essentielle i kønsforskningen. Hun mente, at dualismen og nøglebegreber som undertrykkelse og frigørelse, på dette tidspunkt ikke alene var blevet uden gyldighed, men også at de havde været med til at skabe barrierer for forskningens indflydelse og lydhørhed i samfundet. Hun førte med andre ord an i et brud med den tidligere forsknings indignerende semantik: ”Det er ikke lidelserne og krænkelserne, der er det centrale i det akademiske arbejde (...) Det er lysten, der driver de fleste af os...” (Ibid.: 29). Hun mente, at den hidtidige semantik havde forhindret forskningen i at blive hørt og taget alvorligt udenfor egne rækker.

Familie og forældreskab

Familien, eller rettere forældreskabet, var et vigtigt omdrejningspunkt for kønsforskningen i denne periode. Flere forskere beskæftigede sig med familiens betydning i relation til ligestillingsproblematikken og mange forskere stemplede forældreskabet og særligt moderskabet som arnestedet for uligheden mellem mand og kvinde: ”Alle de ulige forhold mellem mænd og kvinder synes at stråle sammen just i moderskabet.” (M. Bak i KKF 1997, nr. 2: 16). Subjektiveringen af kvinden skete primært i forbindelse med hendes rolle som mor, og hvordan denne rolle var med til at skabe hendes identitet som moderne kvinde, der var mor på den ene side og arbejdende kvinde på den anden. En undersøgelse i perioden viste, at kvinder om-

kring årtusindeskiftet opfattede børnefødsel og moderskabet som bevis på kvindelighed (A. L. Dalsgaard i KKF 2002, nr. 1: 55), altså at det at kunne føde børn var ensbetydende med eller indbegrebet af det at være kvinde. Særligt moderskabets indflydelse på ligestillingen mellem mand og kvinde fangede flere forskeres interesse i perioden. Moderskabet blev italesat af en forsker som ”fælden” for kvinden. Hun beskrev moderskabet som værende ”... i direkte modstrid med kvinders mulighed for autonomi og selvbestemmelse i deres egne liv.” (M. Bak i KKF 1997, nr. 2: 17). Denne markante formulering minder om semantikken, der prægede kønsforskning i 1970’erne og starten af 1980’erne, hvor kvinden blev subjektiveret som den underlegne – ofret, der måtte bryde med mandens dominans. En sådan semantik kan genfindes i denne periode, hvor moderskabet altså blev fremstillet som en fælde.

Et centralt emne i forbindelse med forældreskab var orlov til pasning af børn. Bente Marianne Olsen skrev en ph.d. om familiepraksis og om, hvorfor så få fædre tog orlov. Hun undersøgte, hvordan orlov til børnepasning¹¹ gav forældre mulighed for at holde en lang orlov efter et barns fødsel, og hvorfor så få fædre i forhold til mødre benyttede sig af muligheden. Hun skrev bl.a.: ”... orlov til børnepasning rummer ikke nøglen til ligestilling, fordi den ikke skaber mulighed for et ligeværdigt og sammenhængende familie- og arbejdsliv for forældrene.” (B. M. Olsen i KKF 1997, nr. 2: 40). Problemet var, at næsten ingen fædre benyttede sig af muligheden for at holde orlov og at mange kvinder samtidig holdt så lang orlov, at de reelt mistede en stor del af deres tilknytning til arbejdsmarkedet. Bente Marianne Olsen argumenterede desuden for, at der med orloven skete en yderligere polarisering i den traditionelle opsplitning af børneforsørgelsen i en økonomisk og en omsorgsprioriteret del. Forskerens kritik gik bl.a. på, at ordningen ikke imødekom de barrierer, som tidligere undersøgelser havde vist, at mændene havde i relation til afholdelse af

¹¹ Lov om orlov til børnepasning blev vedtaget i 1994 som led i en arbejdsmarkedsreform, og gav forældrene ret til op til et års orlov til dagspasning af et barn i alderen 0-8 år. I 1997 havde omkring 50.000 forældre hvert år benyttet sig af muligheden. Under 10 % af dem var en far (KKF 1997, nr. 2: 41).

orlov. Her nævnte hun familiens økonomi som en vigtig del af familiens overvejelser: Det faktum, at faren ofte tjente mest, og at orloven ikke tilbød fuld lønkomensation, betød, at morens indkomst bedst kunne undværes, hvorfor det blev hende, der tog orloven¹². En anden afgørende faktor i beslutningen om, hvem der skulle holde orlov, var farens arbejdspladskultur. På de arbejdspladser, hvor der blev gjort karriere i klassisk forstand, var der ofte en konkurrencementalitet mellem medarbejderne, der var med til at forringe fædrenes tilbøjelighed til at holde orlov. Der var ikke rum til at prioritere børn på disse arbejdspladser (Ibid.: 45). Forskeren konkluderede, at den pågældende orlovsordning ikke appellerede til fædre, og samtidig havde en indretning (lang orlov, lav lønkomensation og ingen tvungen genbesættelse af orlovstagerens stilling i perioden), der i højere grad passede til kvindefag, hvorfor den medvirkede til at øge uligestillingen i familierne. Hendes anbefaling var at udforme en ordning, der appellerede til fædrene og som lagde op til, at fædrene også tog et ansvar i forhold til familien. Denne udformning skulle indebære korte orlovsperioder samt indeholde en fædrekvote, altså en særlig del af orloven, der var tildelt faren, og som ville gå tabt, hvis han ikke afholdt den. Hun skrev om sit løsningsforslag: *"Jeg mener, at man ikke kan løse strukturelle problemer, som manglen på dagpasning til småbørn og manglen på sammenhæng imellem arbejds- og familieliv, på den individuelle måde, som lov om orlov til børnepasning er udtryk for. Min orlovsmodel er et opgør med den tanke, at forældreparret "frit" kan vælge hvem af dem, der skal varetage pasningen når nu kommunerne ikke kan klare det, og hvem der skal sikre familien det gode liv på bekostning af arbejdslivet."* (Ibid.: 54). Problemet skulle ifølge forskeren altså finde sin løsning i den strukturelle udformning af de orlovsordninger, der blev vedtaget politisk. Hun argumenterede endda for, at det ikke skulle være forældrene, der frit delte orloven mellem sig, men at der skulle lovgives for at få fædre på barsel. Der var således tale om en kritik af den eksisterende orlovsordning, som vi mener, havde governmentale træk: Ordningen betød, at staten havde opsat nogle rammer indenfor hvilke forældrene (næsten) frit kunne fordele

¹² Undersøgelser fra Norge viste dog, at selvom faren og moren tjente det samme, var der stadig større sandsynlighed for, at moren afholdt orloven (KKF 1997, nr. 2: 45).

orloven. Forskerens påstand om, at ordningen ikke fungerede, indikerer, at der var en bestemt intention i ordningen om at lede forældrene i et bestemt retning, mod en bestemt adfærd; nemlig at få flere fædre til at holde orlov. Hendes kritik kom som følge af, at rationalet med ordningen ikke udmøntedes i en adfærdsændring, som det var tiltænkt. Forskerens anbefaling, var i stedet udtryk for en suveræn magtteknologi; den frarøvede individerne (forældrene) deres autonomi til selv at fordele orloven, og bestemte derimod fra centralt hold, at visse orlovsuger var tildelt faren. Samtidig lå i teknologien en trussel om sanktion, nemlig tabet af de øremærkede orlovsuger, hvis ikke faren benyttede sig af dem.

Fem år senere, i 2002, undersøgte samme forsker den samme problemstilling, men opstillede på dette tidspunkt andre løsningsforslag end i 1997. Hun undersøgte, hvorfor stadig næsten ingen mænd benyttede sig af muligheden for at dele forældreorloven med kvinden, selv efter at mulighederne fra politisk side var forbedrede. Her måtte hun konkludere, at forældreskabet og fordelingen af arbejdet i hjemmet ikke skete på baggrund af indretningen af politiske orlovsordninger. Selvom hendes undersøgelser fra 1997 viste, at mændene efterspurgte mere fleksible ordninger, måtte hun i 2002 revidere sin hypotese til, at ordningens udformning ikke var den primære årsag til, at fædrene fravalgte at holde orlov. Den primære årsag til problemet skulle i stedet findes i kønnenes forskellige habitus og forestillingerne om, hvad det vil sige at være henholdsvis far og mor. Problemet viste sig nu at være fædrenes selvforståelse; dels et fortløbende forsøg på afstandtagen til de moderlige værdier relateret til omsorg (som de ikke kunne eller ville identificere sig med), dels frygten for andre mænds manglende anerkendelse af det at holde orlov med sit barn – en anerkendelse, der havde stor betydning for fædrene¹³. Forskeren mente således (med henvisning til Bourdieus kapitalformer¹⁴), at

¹³ Anne Line Dalsgaard påpegede ligeledes, at det afgørende for, om en mand holdt barsel eller ej, var den sociale accept af beslutningen – særligt accepten fra andre mænd, hvilket sjældent blev givet (KKF 2002, nr. 1: 61).

¹⁴ Bourdieu opererede med tre kapital former: Den økonomiske, den kulturelle og den sociale – tre felter med et indbyrdes styrkeforhold. En person skal investere energi, arbejde, tid og evt. penge

der kunne være tale om, at kvinder og mænd blev anerkendt for forskellige kapitalformer (kvinden for det kulturelle og sociale og manden for det økonomiske), og at det ene køn ikke uden komplikationer kunne høste anerkendelse for at besidde en kapitalform, der ellers blev forbundet med det andet køn. Således blev fædre ikke anerkendt for at holde orlov med deres børn, fordi den sociale kapitalform ikke var af værdi for ham. Forskerens konklusion var, at problemet med at få fædre tog orlov ikke kunne løses i det politiske system i form af lovgivning om barsel og orlov. Problemet måtte snarere løses i samfundets kønsforestillinger og det enkelte køns forestillinger om, hvad der gør en mand til en mand og en kvinde til en kvinde – særligt i forbindelse med forældreskabet, da det netop var her, at forskellen syntes tydeligst (B. M. Olsen i KKF 2002, nr. 1: 50).

Vi mener således, at der er tale om en kontinuitet fra første og anden periode. Problematiseringen fandt sted inden for nye temaer; men kønsproblematikken drejede sig fortsat om de grundlæggende forestillinger om køn, som var indlejret i samfundet. Derfor anbefalede forskerne heller ikke i denne periode særligt specifikke teknikker til løsning af problemet – der var ligesom i de forrige perioder tale om en anbefaling om at bryde med måden at tale og tænke køn på.

Reproduktion

Bente Marianne Olsen fokuserede også på, hvorfor det netop var i reproduktionen, at manden og kvinden i mindre grad fungerede somigestillede. Hun beskæftigede sig derfor også med de dynamikker, der opstod, når en mand og en kvinde blev forældre. En af hendes pointer var, at uligestillingen trådte ind ved reproduktionen, fordi de to køn havde to forskellige dispositioner for forældreskabet. Faren så sig selv som den økonomiske forsørger og moren som omsorgspersonen, og dette betød, at traditionelle arbejdsfordelinger genindtrådte, når et par blev til en familie. Når kvinden blev gravid og fødte parrets barn, blev de mindet om, at

for at skabe kapital, og for siden at kunne håbe på at profitere af den opsamlede kapital og derigennem få adgang til særlige sociale fora, magt og midler (Mathiesen & Højberg i Fuglsang & Olsen 2004: 246-247).

der fra naturens side var forskel på kvinder og mænd. Når en kvinde blev mor identificerede hun sig fx i højere grad med andre kvinder end med sin partner. At få børn betød derfor, i følge forskeren, at naturen legitimerede dikotomien mand/kvinde (B. M. Olsen i KKF 2002, nr. 1: 45). Igen henviste hun til Bourdieu, denne gang til hans begreb habitus¹⁵, som betegner de kropslige og kognitive strukturer, der fungerer som ramme for, hvordan det enkelte individ handler og tænker – det er en form for værdi- og normsystem, som på én gang er varigt og foranderligt (Mathiesen & Højberg i Fuglsang & Olsen 2004: 245, 254). Forskeren mente, at årsagerne til mænds og kvinders forskellige disponeringer i forbindelse med forældreskabet, lå indlejret i habitus. Kønnene havde ganske vist mulighed for at bryde med den tidlige kønssocialisering og dermed med habitus, men skønt et sådan brud var muligt, var det ikke særligt sandsynligt. En vigtig afsluttende pointe for hendes forskning var, at kønnenes habitus og de traditionelle mønstre i familiedannelsen disse førte med sig, havde stor indflydelse på ligestillingsproblematikker: *”... de dispositioner, som er inkorporerede i vores kønnede habitus i barndommen, er stærkere end de ligestillingsmæssige muligheder, som samfundet i dag giver for, at fædre kan tage orlov og mødre omvendt bevarer en mere stabil arbejdsmarkedstilknnytning.”* (B. M. Olsen i KKF 2002, nr. 1: 46). Hun mente altså i 2002, at ligestillingsproblematikkens løsning ikke skulle findes strukturelt i samfundets arbejdsmarkedspolitik, som hun ellers konkluderede i 1997. Problemet måtte snarere finde sin løsning i barndommens kønnede habitus. Der skete således en magtstrategisk forskydning fra løsningsgrundlaget i 1997 til i 2002 fra at være strukturelt orienteret mod orlovsordningernes indretning til at være biologisk orienteret mod de kønsforestillinger, der blev skabt i barndommen. Der lå med andre ord en biopolitisk anbefaling i løsningsgrundlaget i 2002; nemlig at der måtte ske en regulering af livet allerede i barndommen, hvor habitus blev skabt, og hvor kønnets betydning fik indflydelse på de dispositioner, der senere i livet påvirkede forældreskabet og dermed også

¹⁵ Bourdieu definerede selv habitus således: *”The habitus, a product of history, produces individual and collective practices – more history – in accordance with schemes generated by history. It ensures the active presence and past experiences, which, deposited in each organism in form of schemes of perception, thought and action, tend to guarantee the ”correctness” of practices and their constancy over time, more reliable than all former rules and explicit norms.”* (Bourdieu 1990: 54).

ligestillingsproblematikker. Den biopolitiske strategi gik igen i både selve magtudøvelsen, reguleringen, men også i relation til målet med reguleringen; befolkningens bedste: Ved at regulere eller påvirke små børns socialisering tidligt i barndommen kunne man løse ligestillingsproblematikker og kønsskævvridning i samfundet og i befolkningen – problematikker, som samfundet og befolkningen som helhed var bedre stillede uden.

Tokarrierefamilier

Bente Marianne Olsen pointerede dog, at de klassiske traditionelle kønsroller fremstod mere utydelige i 2002 end de havde gjort tidligere, og at de i højere grad var til forhandling i ægteskabet end tidligere (KKF 2002, nr. 1: 45). Dette var udtryk for en udtalt problematik i perioden: Kvindens klassiske rolle som omsorgsperson på den ene side og hendes opgør med rollen på den anden. Problematikken var tydelig i relation til tokarrierefamilier; familier hvor begge forældre skabte karriere ved siden af forældreskabet. En forsker konkluderede, at skønt begge forældre arbejdede, havde kvinderne fortsat ansvaret for familiens ve og vel (A. Kolmos i KKF 1996, nr. 3: 13-15), mens en anden forsker konkluderede, at kvinderne gjorde op med den traditionelle rollefordeling, og at de generelt tog afstand fra rollen som primær omsorgsperson i familien (A. Aunbirk i KKF 1992, nr. 1: 23). Flere forskere kædede den traditionelle arbejdsfordeling i hjemmet, og kvindernes modvilje mod denne rolle sammen med det faktum, at langt størstedelen af familierne i disse år var tokarrierefamilier, hvor kvinderne også havde krævende jobs ved siden af arbejdet i familien. Generelt var der i disse år et stort fokus på sammenhængen mellem arbejde og familieliv, og hvordan kombination var udfordrende for kvinder. Undersøgelser fra perioden viste bl.a., at antallet af børn, kvinden fik, var sammenhængende med hendes uddannelse og beskæftigelse – jo højere stilling, jo færre børn (M. Bak i KKF 1997, nr. 2: 20). Således gjorde forskerne opmærksom på, at kvinder, grundet familielivets indretning, havde sværere ved at blive ledere eller i det hele taget gøre karriere.

Hjemmearbejdspladser var et nyt fænomen i denne periode, som skulle hjælpe tokarrierefamilier i hverdagen i form af øget fleksibilitet i arbejdet. En forsker undersøgte denne nye muligheds indflydelse på ligestillingsproblematikken, og også her kunne det konkluderes, at arbejdsmarkedspolitiske tiltag (som indførelse af hjemmearbejdspladser) ikke kunne løse ligestillingsproblemet, fordi arbejdsforholdene i familien var traditionel. Hendes undersøgelser viste endda, at løsningen med hjemmearbejdspladser førte til øget stress hos kvinderne, fordi kombinationen af hjemmearbejde og arbejde i hjemmet blot fordoblede kvindens arbejdsbelastning i stedet for at aflaste hende: ”*For er det ikke allerede nu sådan, at det for det meste er dem (mødrene, red.), der står tidligt op om morgenen, for at få noget arbejde fra hånden, inden familien vågner, og som igen sætter sig til at arbejde, efter det sædvanlige eftermiddags- og aftenritual med at hente børn, købe ind, hygge og lave mad og lægge børnene i seng er overstået?*” (I. Rittenhofer i KKF 1999, nr. 1: 71). Denne forsker så altså ikke fleksibilitet som en løsning, så længe kvinden bar hovedansvaret for arbejdet i hjemmet. Visse forskere mente dog, at arbejdspladsen netop måtte gøres mere familievenlig og fleksibel (M. Nygaard Christoffersen i KKF 1997, nr. 2: 37). Der kunne således ikke tales om én linje i forskningen, men om at visse forskere anlagde en operationel tilgang (med konkrete råd til fx virksomheder) til fremme af ligestilling på arbejdsmarkedet, mens andre (flertallet) mente, at der skulle tages anderledes fundamentalt fat i de kulturelle forståelser af mand og kvinde i samfundet. Sidstnævnte drejede sig om en biopolitisk regulering, ikke blot af livets organisering, men selve familielivets organisering, der drejede sig om at minimere de udfordringer, kvinder mødte i relation til at balancere mellem arbejde på den ene side og familien på den anden. Eftersom kvinden var familiens primære omsorgsperson, blev hendes tilknytning til arbejdsmarkedet defineret ud fra familien, og omvendt, hvorfor der måtte foretages en biopolitisk regulering netop her, ikke mindst for at sørge for en generel opretholdelse af samfundets reproduktion, som kunne lide under kvinders ønske om at gøre karriere *frem for* at få børn.

Mand og kvinde = far og mor

Der skete en forskydning i subjektiveringen af kønsrollerne fra første og anden periode til denne. Forskningen i denne periode fremstillede ikke manden og kvinden som de kæmpende arketyper, der prægede forskningen i 1970'erne og til dels også i 1980'erne. I denne periode tog subjektiveringen af mand og kvinde udgangspunkt i de roller, de to køn indtog, når de blev forældre. Som nævnt ovenfor blev det diskuteret i mange artikler, at kvinden syntes at hænge fast i rollen som ansvarshavende for familien, og det blev for første gang debatteret, om det var kvinden selv, der valgte at have dette ansvar eller om det blev hende pålagt. Forskerne reflekterede over, hvorvidt kvinder og mænd havde de samme karriermæssige ambitioner; måske ønskede kvinden slet ikke at blive fri for arbejdet med familien til fordel for en karriere. Nogle forskere mente, at kvinder ikke havde selvtillid og lyst til at komme til tops i erhvervslivet, ligesom det blev konstateret, at den meget lave andel af kvinder i forskning til dels skyldtes, at kvinderne simpelthen ikke søgte forskerstillinger (L. Reinecker i KKF 1996, nr. 2: 102-103, M. Bryld & N. Lykke i KKF 2000, nr. 2: 25).

For mandens vedkommende skete der en forskydning i subjektiveringen, idet han ikke længere blev italesat som centrum eller det almindelige. En forsker slog fast: *"Manden og det mandlige repræsenterer ikke længere det universelt givne eller det normale."* (B. M. Olsen i KKF 1999, nr. 3: 3). Den undertrykkelses-tematik, der prægede de forrige perioder var på retur, selvom der dog stadig kunne spores en anklagende tone i forskningen, der indikerede, at manden trods alt stadig havde et ansvar for uligestillingen (S. Carlsen i KF 1992, nr. 1: 33-35). Subjektiveringen af manden skete primært, ligesom subjektiveringen af kvinden, i relation til familien og hans rolle som far. Begrebet 'det moderne faderskab' gik igen i disse år og betegnede den arbejdende far, der samtidig tog ansvar for familien, på anden vis end økonomisk forsørgelse (T. Tjørnhøj-Thomsen i KKF 1999, nr. 3: 73). Der blev talt om mandens lyst til at engagere sig i familien, og problematiseringen af ligestilling begyndte i denne periode også at omhandle fædres *røt* til deres børn (S. Carlsen i KF

1992, nr. 1: 33). Manden blev altså både fremstillet som et subjekt, der ønskede karriere og som et subjekt, der ønskede en aktiv rolle i familien; men disse to subjektiveringer blev alligevel ikke rigtig forenet til ét samlet billede af manden. Et eksempel på dette var en forskers undersøgelse af mænds barselsmønstre; selv blandt de mænd, som holdt lang orlov, skelnede forskeren mellem familie- og arbejdsorienterede fædre og indikerede derved, at det var svært at forstille sig en mand, som var orienteret mod *både* arbejde og familie (B. M. Olsen i KKF 2002, nr. 1: 44).

Subjektivering af mand og kvinde som far og mor, førte til bestemte forventninger til kønnenes handlinger, fordi de tydeliggjorde, hvilken adfærd der var normen – subjektiveringerne eksemplificerede adskillelsen mellem det acceptable og det uacceptable (Heede 2004: 35). Når forskningen fremstillede en kvinde som 'en mor', knyttede der sig samtidig nogle sociale forventninger om en bestemt opførsel hertil, fx at hun tog den største del af barslen, at hun oftere end faren tog barns første sygedag, etc. Anderledes opførsel – fx hvis en kvinde ikke påtog sig ansvaret som den primære omsorgsperson – ville nemt blive opfattet som unormal og i yderste konsekvens som uacceptabel. Til etiketten 'far' knyttede der sig andre forventninger – han skulle stadig først og fremmest varetage rollen som forsørger. Et eksempel på konsekvenserne af subjektiveringer var en undersøgelse af enlige forældre, hvori det blev konkluderet, at enlige mødre havde lavstatus i samfundet, mens enlige fædre blev mødt med beundring (M. Nygaard Christoffersen i KKF 1997, nr. 2: 28). De to køn påtog sig med andre ord helt samme opgave, men høstede forskellig anerkendelse for den. Måske skyldtes dette, at faren gjorde mere, end der blev forventet af ham, mens kvinden som enlig forsørger var mislykket med det projekt, hun som omsorgsperson var blevet tildelt af samfundet: At skabe en velfungerende familie.

Delkonklusion: Kønsrolleforestillinger i familien

I denne periode blev forældreskabet sat i fokus, og det blev af mange forskere fremstillet som det primære område indenfor hvilket, der herskede ligestillingsproblematikker. Kvinden blev subjektiveret i relation til familien, ligesom hendes egen manglende lyst til karriere også blev behandlet. Som i forrige periode, var kvinden altså ikke længere blot et offer for samfundets kønsrolleforventninger. Ligestilling blev gjort til et problem, der knyttede sig til forældreskabet, og løsningen på disse problemet havde biopolitisk karakter, hvor faktorer knyttet til organiseringen af livet, blev bragt op på samfundsniveau. Løsningen skulle bl.a. ske ved en påvirkning af de kønsrolleforestillinger, som blev skabt i barndommen. Ligestilling blev således problematiseret som noget kulturelt betinget, og derfor mente forskerne ikke, at løsningen på problemet kunne findes i eksempelvis politiske tiltag. Kontinuiteten kommer således bl.a. til udtryk i, at ligestilling stadig i forskningen blev fremstillet som et problem, der var langt mere fundamentalt, end teknokratiske redskaber kunne afhjælpe.

2003-2009 – LIGESTILLING SOM ET VIRKSOMHEDSPROBLEM

Efter årtusindeskiftet skete igen en forskydning i kønsforskningen, hvis blik vendtes fra ligestillingsproblematikken i familien og mod ligestillingsproblematikker på arbejdsmarkedet og i virksomheden. Arbejdspladsen, og herunder tillidsfolk, blev af forskerne ”pålagt” at spille en central rolle i løsningen af ligestillingsproblemet (C. Hee Pedersen i KKF 2004, nr. 4: 7, Jo Krøjer i KKF 2004, nr. 4: 15). Denne forskydning må betragtes i relation til den flydende grænse mellem arbejdslivet og livet udenfor arbejdet, og som en erkendelse af, at ligestillingsproblematikker ikke alene skulle løses i familien, men også i virksomheden, fordi adskillelsen mellem de to sfærer syntes svær at opretholde: ”Ord og begreber fra, hvad der tidligere blev betragtet som privatsfæren, bringes ind i virksomhederne (...) At tænke på sit firma som en familie, man elsker og har et ansvar for, er en metafor, mange medarbejdere i organisationer er blevet præsenteret for.” (C. Hee Pedersen og E. Gunnarsson i KKF 2004, nr. 4: 38). Den flydende grænse blev således også opretholdt af virksomhederne, der så det for-

delagtigt at bringe familiens normer ind i virksomheden. Ligestillingsproblematikker, der udspillede sig i familien, kunne med andre ord ikke afgrænses alene hertil – virksomheden måtte bringes i spil, hvis ligestillingsproblematikker skulle forstås og løses til fulde (Ibid.: 30).

Kønnede kompetencer i virksomheden

Det øgede fokus på virksomheden som den centrale arena for ligestillingsudfordringer syntes dog også at være en reaktion på det, forskerne oplevede som en samfundsmæssig holdning om, at ligestilling på arbejdspladsen var opnået - at arbejdet omtaltes som kønsneutralt, og at det derfor ikke længere var nødvendigt at diskutere køns- og ligestillingsproblemer i en arbejdsmarkedsrelateret sammenhæng (P. Andersen & L. Bloksgaard i KKF 2006, nr. 4: 32). Flere forskere konstaterede, at kønsneutralitet ikke nødvendigvis var ensbetydende med ligestilling, hvorfor de mente, at det stadig var relevant at undersøge og diskutere ligestillingsproblematikker. Særligt to forskere undersøgte, hvordan et kønsneutralt sprog i en kønsneutral kontekst i virksomheden ikke var ensbetydende med ligestilling på arbejdspladsen. De argumenterede for, at fjernelsen af ”mand” og ”kvinde” i virksomhedens sprog og politikker ikke betød, at der var ligestilling mellem kønnene. Tværtimod mente de, at udviklingen af et kønsneutralt sprog var medvirkende til at fastholde det maskuline, rationelle subjekt som normen: *”I moderne arbejdsliv er det nemlig ikke kvinder og mænd, der rangeres i hvert fald ikke på det principielle eller normative plan. I stedet er det de egenskaber, faglige kvalifikationer og præferencer, som de forventes at medbringe i arbejdet, der tillægges forskellig værdi.”* (Ibid.: 32-33). Deres postulat var, at skønt sproget i virksomheden var kønsneutralt, var eksempelvis beskrivelser af den gode medarbejder mandligt konnoteret. Den gode medarbejder besad værdier, der blev forbundet med mænd. Der mentes således at eksistere kønnede kompetencer: *”På arbejdsmarkedet forventes kvinder at være omsorgsfulde, omhyggelige, relationelle etc. og mænd at være rationelle, konkrete, handlingsorienterede, teknisk kompetente...”* (Ibid.: 35). Andre forskere påviste samme tendens ved at undersøge, hvordan mænd forventedes at være fleksible, mens kvinder (særligt i typiske kvindejobs, som fx se-

kretær) forventedes at være stabile (C. Hee Pedersen og E. Gunnarsson i KKF 2004, nr. 4: 39). På den måde kunne en virksomhed med behov for omstillingsparathed lægge stor vægt på fleksibilitet – og hvis fleksibilitet blev betragtet som et typisk mandligt karaktertræk, kunne mænd forventes at være mere omstillingsparate end kvinder. Forskerne mente altså, at kønsskævheden fortsat eksisterede på ellers påståede kønsneutrale arbejdspladser. Men skønt forskerne mente, at der var ligestillingsproblemer på arbejdsmarkedet (og at disse til dels var skabt af arbejdsdelingen i familien), måtte de samtidigt konstatere, at et kønsneutralt sprog medvirkede til en holdning hos begge køn om, at der herskede ligestilling på jobbet (P. Andersen & L. Bloksgaard i KKF 2006, nr. 4: 32-33). Dette kom bl.a. til udtryk i en holdning hos kønnene om, at det var op til den enkelte enten at finde balancen mellem familie og arbejde, eller at vælge mellem de to. Forskerne mente, at der var sket en individualisering af arbejdslivet – en du-kan-hvis-du-vil-tilgang til karriere, hvor kvinden langt fra var et offer for uligestilling i familielivet, men blot måtte vælge og prioritere mellem familie og arbejde på lige fod med manden. De to forskere kunne således konstatere, at ”... *det er op til dig selv at afgøre, om du vil have en god løn og gøre karriere eller have familie.*” (Ibid.: 39).

Diskussionen om kvaliteter og kompetencer, der blev tillagt forskellig værdi alt efter om de var mandligt eller kvindeligt konnoteret, hang for flere forskere sammen med arbejdsdelingen i familien, idet kvindelige kvaliteter typisk kobledes sig til moderskabet. Det blev stadig forventet, at det var kvinden, som var ansvarlig for familien og omsorgen (Ibid.: 32-33, 39). To forskere kunne i en undersøgelse konstatere, at en nybagt far blev regnet som en mere stabil arbejdskraft end en nybagt mor, simpelthen fordi det blev forventet af en mor, at hun påtog sig det primære omsorgsansvar, hvilket gav mænd en række fordele i relation til jobbet. Der var således tale om en kontinuitet i problematiseringen fra forrige periode, i form af et fortsat fokus på familien og på kvindens subjektivering som mor. Forskellen fra tidligere lå dog i ligestillingsproblemetets løsning, der ikke længere skulle findes i familien; der var ikke i denne periode tale om at regulere familielivets processer.

Det handlede snarere om, at arbejdsmarkedet skulle forstå den indflydelse ligestillingsproblematikker i familien havde på ligestillingsproblematikker på arbejdsmarkedet. Uligestilling i familien var således kun i fokus i det omfang, det havde implikationer for ligestillingsproblemer i virksomheden.

Kønnets eksamen

En forsker påviste, at problemet med kønnede kompetencer også gjorde sig gældende i relation til ledelse, hvor der kunne være tale om feminin ledelse (vs. almindelig (maskulin) ledelse) (Y. Due Billing i KKF 2004, nr. 4: 46). Hun beskrev, hvordan begrebet feminin ledelse blev skabt, som en reaktion på mange år med en maskulin forståelse af ledelse, der havde medvirket til at forhindre kvinder i at søge og varetage lederstillinger. Feminin ledelse betød en ledelsesstil forbundet med kvindelige værdier som omsorg, indlevelse og empati. Stemplingen af bestemte kvaliteter i forbindelse med ledelse som enten noget feminint eller maskulint, mente forskeren var uheldig, fordi kvaliteterne på den måde blev forbundet med et bestemt køn og kunne ringeagtes – bl.a. fordi de kvaliteter, der fulgte med feminin ledelse var bløde kvaliteter, der ikke stod øverst på listen over værdsatte kvaliteter i konkurrencestyrede virksomheder: *”Produktivitet og konkurrence er de kriterier ansattes værdi bliver mål efter, ikke evnen til at dele, at vise venlighed, at være empatisk.”* (Y. Due Billing i KKF 2004, nr. 4: 55). Antagelsen var således, at det at blive forbundet med feminine kvaliteter, kunne være en hæmsko for den ansatte. Det samme gjorde sig gældende den anden vej rundt, hvor kvinder med maskuline karaktertræk blev vurderet som succesfulde ledere og fik gode organisatoriske placeringer (Ibid.: 48).

Det interessante i denne forbindelse er forskernes fremstilling af den magtdynamik, der lå i de ukonkrete retningslinjer og forventninger til, hvad der udgjorde en god medarbejder, en god leder og forventningerne til kvindens rolle som mor. I relation til den gode medarbejder mener vi, ud fra forskernes iagttagelser, at kunne identificere en governmental magtlogik i organisationens beskrivelse af den gode

medarbejder, der ikke opstillede konkrete krav, men nærmere en normativ ramme, som individet eller medarbejderen selv frit måtte udfylde i det omfang, det var muligt for den enkelte: ”*Kravene til arbejdskraften udtales i dag ikke primært som konkrete krav til bestemte arbejdsfunktioner men som overordnede beskrivelser i offentligheden af den succesfulde kompetence og omstillingsparate medarbejder.*” (C. Hee Pedersen og E. Gunnarsson i KKF 2004, nr. 4: 39). Forskerne var kritiske overfor denne governmentale tilgang til problemet, fordi de mente, at de kompetencer, der beskrev rammerne for den gode medarbejder (fx omstillingsparat), var mandligt konnoteret og svære for kvinder at udfylde, hvorfor det var medvirkende til at øge uligheden i kvinders og mænds muligheder for at udfylde disse rammer. Men beskrivelsen af den gode medarbejder var ikke alene governmental i sin udformning – og i kombination med forskernes fremstilling af forventningerne til kvindens udfyldelse af rollen som mor, mener vi, at forskerne kritiserede det, vi kan identificere som gennemgående disciplinerende magtteknologier, der mest af alt har karakter af eksamen for kvinden. Det var en kombination af den hierarkiske overvågning og den normaliserende sanktion (Foucault 2002: 189, 193). Dels blev individets opførsel observeret og overvåget, samtidig med at selv samme individ overvågede andre, dels blev uhensigtsmæssig adfærd afrettet og sanktioneret. Det drejede sig for disciplinen om at gøre dele af adfærden ”strafbar”, således at den enkelte ikke var i tvivl om, hvornår dennes adfærd ikke levede op til det forventede – hvornår den afveg fra normen (Ibid.: 194-195). Når virksomheden beskrev den gode medarbejder med mandlige værdier, opstillede de en norm eller en ramme for en forventet adfærd. Forskerne forholdt sig kritiske til, at kvinden, som ikke altid kunne leve op til forventningerne om den gode medarbejder, kunne forvente at blive overvåget i sin adfærd af såvel kolleger som ledere, og kunne forvente en straf eller sanktion enten i form af manglende ansættelse eller ved en fortsat fordømmelse og korrigerende af hendes adfærd fra den dømmende instans (hendes leder eller kolleger) - fx i form af en forventning om at være mere omstillingsparat eller fleksibel. Der var altså tale om et skisma: På den ene side skulle kvinden, for at spille spillets regler på arbejdet og blive opfattet som en dygtig medarbejder, agere på

baggrund af et maskulint værdisæt. På den anden side var der modsatrettede forventninger til kvinden på hjemmefronten, da det i samfundet blev forventet af hende, at hun var empatisk og omsorgsfuld i relation til familien. Også i relation til kvindens rolle som mor, mener vi, at forskerne kritiserede disciplinær magtudøvelse. Forventningerne til kvinden som den primære omsorgsperson i familien og overvågning (primært fra andre kvinder) betød, at hun i højere grad påtog sig at tage barns første sygedag eller orlov. Der var tale om den normaliserende magt, der havde dommere alle steder i kvindens liv: hendes mor, veninder, andre kvinder og mænd (herunder hendes egen mand). Alle overvågede hendes adfærd som mor og medarbejder og dømte hende, når hendes adfærd faldt ved siden af det forventede. Fordømmelsen var således en normaliserende sanktion i sig selv, et fængsel for de, der ikke levede op til det almengyldige. Forskerne forholdt sig med andre ord kritisk til den disciplinerende magts evige eksamen for kvinden: Forventningen om, hvad hun skulle leve op til som mor, og sanktionerne såfremt hun mislykkedes. Levede hun op til forventningerne og lykkedes som mor, kunne hun dog på den anden side forvente sanktioner ved ikke at leve op til rollen som den gode medarbejder, medmindre hun formåede at gøre begge dele. Under alle omstændigheder var det i dette spændingsfelt, mellem familie og arbejde, at kvindens ligestillingsudfordringer var størst. Det samme gjorde sig muligvis gældende for mændene, der også blev sanktioneret, såfremt deres adfærd faldt ved siden af det forventede – eksempelvis hvis de valgte at holde atypisk lang orlov med deres børn.

Fra retfærdighed til rentabilitet

I denne periode blev formålet med ligestilling drøftet blandt forskerne. Særligt var fokus på, hvorfor virksomheder skulle arbejde med ligestilling. Tidligere, særligt i perioderne frem til starten af 1990'erne havde retfærdighedsargumentet gennemsyret forskningen: Samfundet, virksomhederne og hvert enkelt menneske skulle forholde sig til ligestilling, fordi det var *det rigtige at gøre*, det var ikke *fair*, at kvinder ikke havde de samme muligheder som mænd, eller at mændene blev betragtet som

normen og derfor havde forrang. Der var altså tale om en retfærdighedsdiskurs, der legitimerede eller nødvendiggjorde arbejdet med ligestilling. Også i denne periode spillede retfærdighed en rolle (D. Dahlerup i KKF 2005, nr. 4: 70), men mange forskere anlagde nu til dels en anden stil. På baggrund af undersøgelser, der påviste profitmulighederne for virksomheder med kvindelige ledere, vandt argumenter om rentabilitet frem i forskningen både i forhold til samfundet som helhed, og særligt i forbindelse med virksomheden (L. Brade, V. Holm Hansen og M. Lyshøj i KKF 2007, nr. 1: 8). En ny nyttediskurs opstod – det kunne betale sig for virksomheden og samfundet, at virksomheden rekrutterede mangfoldigt, således at ledelsesgrundlaget blev varetaget af forskellige kompetencer: ”... *ligestilling handler også om at udnytte medarbejdere eller borgeres forskellige kompetencer til fordel for organisationen.*” (Ibid.: 30). I denne diskurs lå således også en antagelse om, at mænd og kvinder tilførte virksomheden forskellige kvaliteter. Der var således også tale om en mangfoldighedsdiskurs, der havde rentabilitet eller profitmaksimering som mål.

Forskerne beskrev udviklingen mod nyttediskursen som en reaktion på kønsforskningens manglende legitimitet og anerkendelse (Ibid.: 16). Det var således en erkendelse af, at kønsforskningen måtte ind i virksomhedsprocesserne for at finde sin legitimitet. Derfor kom der fokus på forskningens eget sprogbrug, og særligt på hvilket sprog, der kunne skabe legitimitet: Retfærdighedsdiskursen vandt ikke indpas, hvorfor forskerne i højere grad i denne periode gjorde brug af et kapitalistisk sprogbrug – det sprog, som var det gældende på det felt, indenfor hvilket, de nu mente, at ligestillingskampen skulle kæmpes; nemlig i virksomhederne. Derfor blev argumenter om nytteværdi vigtige for gennemførelsen af ideologien. Man kan sige, at forskerne undergravede kritikken ved at indoptage den – if you can’t beat them, join them. De kommunikerede på virksomhedens præmisser, for at budskabet blev hørt. Interessant er, at forskerne i de første perioder netop tog afstand fra det mandlige tydningsunivers og patriarkatets fokus på konkurrence og kapitalisme, og at de altså i denne periode netop inkorporerede den kapitalistiske diskurs i kønsforskningen. Man kan sige, at der var tale om nyttesemantikens taktiske

polyvalens; at forskningen iklædte sig den semantik, der kunne gøre den legitim eller give den en bredere appel (Foucault 2002b: 106).

Delkonklusion: Kønsrolleforestillinger i virksomheden

Ligestilling blev efter årtusindeskiftet gjort til et problem, der knyttede sig til spændingsfeltet mellem privatlivet og arbejdslivet. Kvindens ansvar i relation til familien blev stadig tillagt afgørende betydning for ligestillingsproblematikker, særligt i forbindelse med hendes karriere. Forskerne behandlede i denne periode, hvordan et såkaldt kønsneutralt sprog i virksomhederne ikke betød kønsneutralitet eller ligestilling, fordi ikke kun sprog men også kompetencer, var kønsligt konnoteret. Ligestilling blev primært gjort til et problem, der skulle løses i virksomhedsregi, hvilket kom til udtryk i en generel tilgang til, at arbejdet med ligestilling kunne betale sig – både for samfundet og virksomheden. Løsningen på ligestillingsproblemet var således, at virksomhederne måtte gøre sig sproget bevidst – eksempelvis måtte virksomhederne kende til betydningen af, at de ”populære” værdier typisk var mandligt konnoteret, hvilket forringede kvindernes muligheder for at leve op til disse. Således blev u håndgribelige faktorer som sproget stadig tillagt afgørende betydning – men i denne periode måtte problemet med sprogets indflydelse på ligestillingsproblematikker finde sin løsning i virksomheden.

KAPITEL 3: OVERSIGTSKEMA

	Problem	Løsning	Subjektivering
Periode I (1977-1984) Undertrykkelse	Manden undertrykte kvinden, som følge af hans manglende viden om hendes univers. Ligestillingsproblemer skyldtes traditionelle tanke-mønstre i et patriarkalsk indrettet samfund, samt at manden var normen.	Samfundet måtte tænke og tale anderledes om kønnene, og dermed bryde med de traditionelle kønsrolleforestillinger. Kvinden skulle bryde med undertrykkelsen.	Kvinden som det andet køn, mandens negation. Manden som den undertrykkende skurk.
Periode II (1985-1991) Forskelle	Ligestillingsproblematikker handlede om gensidig undertrykkelse – både mellem de to køn og mellem traditioner i samfundet og det enkelte menneske. Uligestilling blev opretholdt pga. forskellige forventninger til mand og kvinde.	Forskelle mellem kønnene måtte nedbrydes med henblik på ensliggørelse af fx kompetencer, muligheder, mv. Kvinden måtte aktivt ændre sine egne livsvilkår.	Kønnene blev subjektiveret som mere ens end tidligere. Det blev dog anerkendt, at kvinden fortsat stod overfor andre ligestillingsmæssige udfordringer end manden.
Periode III (1992-2002) Ligestilling som et kulturelt problem	Ligestilling var et problem som primært kom til udtryk i forhold til familien og forældreskabet. Kønsrolleforestillinger blev indlejret tidligt i barndommen og gav ligestillingsudfordringer senere i livet.	Der skulle sættes tidligt ind for at påvirke den kønnede habitus, og bryde med traditionelle kønsrolleforestillinger i forhold til bl.a. arbejdsdelingen i familien.	Kvinden blev først og fremmest subjektiveret som mor, og som ansvarshavende for familien. Manden blev subjektiveret i forhold til det moderne faderskab. Han var ikke længere normen i samfundet.
Periode IV (2003-2009) Ligestilling som et virksomhedsproblem	Ligestillingsproblematikker udspillede sig i relation virksomheden, fordi grænsen mellem privat- og arbejdsliv ikke længere kunne opretholdes. Uligestilling blev opretholdt af virksomhedens brug af kønnede kompetencer.	Virksomheden måtte være bevidst om sprogets betydning og de konsekvenser, det havde for kvinden, når kompetencer var mandligt konnoterede.	Kvinden blev fortsat subjektiveret som mor, men samtidig som medarbejder, hvilket efterlod hende i et skisma mellem modsatrettede krav.

KAPITEL 4: LIGESTILLING SOM PROBLEM I DET POLITISKE SYSTEM

1977-1990 – DISKRIMINATION

I 1975 blev Ligestillingsrådet (herefter LR) oprettet og som nævnt, arbejdede Rådet for at fremme ligestilling i Danmark. I årene fra 1977 og frem til 1990 handlede LR's arbejde primært om at skaffe øget ligestilling indenfor to områder; på arbejdsmarkedet og i familien. Udgangspunktet for deres arbejde var, at der ikke herskede ligestilling mellem de to køn, og at særligt kvinden blev diskrimineret på en række områder. I 1983 vedtog Folketinget FN's konvention om afskaffelse af alle former for diskrimination af kvinder (LR 1983: 1). Konventionen skulle formelt afskaffe diskrimination af kvinder, men alene vedtagelsen var en indikation af problemets eksistens, og arbejdet med diskriminationssager var en stor del af LR's arbejde både før og efter lovens vedtagelse. LR fungerede bl.a. som klageinstans og modtog i disse år mange henvendelser fra kvinder, der følte sig diskrimineret af lovgivningen, deres arbejdsgiver eller af diverse offentlige instanser. I denne periode var det ikke ualmindeligt, at manden var normen. En kvinde henvendte sig i 1977 til LR og klagede over, at rubrikkerne i forbindelse med lejekontrakter tilbød følgende afkrydsningsmuligheder: *Mand, hustru, andre, barn*. Det var med andre ord ikke muligt at krydse af, at man "bare" var en kvinde og ikke nødvendigvis nogens hustru. LR fik i samarbejde med boligministeriet ændret kontrakterne, så de inkluderede en *kvinde*-rubrik (LR 1977: 29). Et andet eksempel var adskillige sager om personregistrering i kommuner og på hospitaler, hvor kvinderne blev registreret under mandens navn, CPR-nummer og med hans beskæftigelse, hvilket kvinderne fandt diskriminerende og oplevede som udtryk for manglende anerkendelse af dem som selvstændige personer med egen identitet (LR 1983: 37). Også her gik

LR ind i sagerne og arbejdede for at få kommuner og hospitaler til at ændre arbejdsgangen, hvilket lykkedes i mange tilfælde (LR 1980: 8, LR 1981: 124). I 1982 blev lov om personnavne vedtaget, og fra at kvinden automatisk fik mandens navn ved indgåelse af ægteskab, og skulle anmode skriftligt om at få lov at beholde sit eget navn, blev det nu omvendt (LR 1982: 45). LR behandlede også en række diskriminationssager, hvor arbejdspladser via stillingsannoncer søgte et bestemt køn (ofte mænd - hvilket var i strid med ligebehandlingsloven), eller anvendte kønsladet sprog. En sag om diskriminerende annoncering omhandlede en virksomhed, der efterspurgte en kandidat til et job som sekretær. Denne kandidat skulle bl.a. kunne *"holde mund"* og *"finde sig i at blive jaget med"* (LR 1983: 75). En kvinde klagede over annoncen, fordi hun mente, at de opstillede ønskede *"kvaliteter"* var møntet på kvinder, ikke mindst fordi sekretærstillinger ofte blev besat af kvinder. LR brugte dette eksempel til at understrege, at et kønsneutralt sprog ikke var løsningen, fordi visse ord blev forbundet med et bestemt køn: *"Ønsket om at ansætte en medarbejder af et bestemt køn forsvinder jo ikke automatisk, selv om det skulle lykkes at få gennemført annoncering efter arbejdskraft, som stort set er kønsneutral. Der skal oplysning, holdningsbearbejdning, debat i arbejdsgiverorganisationerne og på virksomhederne og – i grove tilfælde – bødestraf til."* (LR 1985: 82). Ikke kun arbejdsgiverne var i LR's søgelys, også massemedierne mentes at bidrage til en uhensigtsmæssig fremstilling af forskellene på mænd og kvinder. Rådet mente, at et humoristisk ment OBS-indslag om sikkerhed på arbejdspladsen var et eksempel på diskrimination (LR 1980: 189). Arbejdsskader blev eksemplificeret med kvinder, som kom til skade, når de faldt i deres højhælede sko. En af klagerne over dette indslag lagde vægt på, at det var en hån mod kvinder at *"... beskrive dem som en flok tankeløse får, der vrækker rundt i højhælede sko."* (LR 1980: 188). LR understregede, at selv små og tilsyneladende uskyldige italesættelser af kønnene i fx reklamer, havde stor gennemslagskraft og dermed stor påvirkning på ligestillingen (LR 1979: 194): *"Denne sag illustrerer et af problemerne, når man forsøger at ændre massemediernes formidling af mands- og kvindebilleder. Det enkelte tilfælde kan ofte rubriceres som af lille betydning, ikke tilsigtet, ikke budskabets reelle indhold, og en reaktion imod det kan tilsvarende betragtes som overdreven, et ud-*

slag af manglende humoristisk sans etc.” (LR 1980: 189). Problemet var dels, at medierne ikke afspejlede den udvikling af kønsroller, som havde fundet sted (fx med kvindernes indtog i uddannelsessystemet og på arbejdsmarkedet) (LR 1982: 57), dels at forsøg på at korrigere den mangelfulde eller diskriminerende fremstilling, blev betragtet som udtryk for manglende humor (LR 1980: 189).

Det kønsopdelte arbejdsmarked

Annonceringen efter en sekretær som kunne holde mund, var et eksempel på et af de store emner, som LR arbejdede med i disse år, nemlig det de kaldte det kønsopdelte arbejdsmarked. Annoncen var diskriminerende netop fordi, stillinger som sekretær stort set kun blev besat af kvinder. Det kønsopdelte arbejdsmarked kunne forstås på to måder: Fagligt, forstået på den måde, at mænd og kvinder ofte arbejdede i forskellige brancher – med kvindeledighed og uligeløn til følge, og hierarkisk, hvor mænd i højere grad end kvinder besad lederstillinger og dermed befandt sig i de øverste lag af arbejdsmarkedets hierarki (LR 1977: 22, 1979: 20, 1982: 19, 1988: 24). LR problematiserede frem til midt i 1980'erne, hvordan det kønsopdelte arbejdsmarked, bidrog til at kønsskævvride, fordi arbejdsløsheden ramte kvindefagene hårdest, og dermed forværrede kvindernes tilknytning til arbejdsmarkedet – en tilknytning, der i forvejen var svag, da mange gifte kvinder var på deltid eller slet ikke arbejdede i disse år (LR 1981: 64). Der fandt med andre ord en kvindediskrimination sted, fordi mændene dominerede arbejdsmarkedet og særligt visse fag, hvorfor kvinderne blev ”holdt ude” og ikke havde eller mistede tilknytningen til arbejdsmarkedet. Manden blev dog ikke fremstillet som den direkte årsag til diskriminationen af kvinden, snarere var der tale om udefinerbare mekanismer som bevirkede, at kvinden havde sværere adgang til arbejdsmarkedet end manden. Diskriminationen syntes (i modsætning til samme periode i forrige analyse) ikke at være nogens skyld – manden var ikke skurken. Hvis der kunne tales om en skurk, var det måske selve kontrakten uden kvinde-rubrik (men ikke nødvendigvis ham, som havde udformet kontrakten) eller selve annoncen med det kønsladede sprog (men ikke nødvendigvis ham, som søgte sekretæren). Der var

tale om mekanismer, der opererede ubevidst – strukturer som påvirkede uden at blive set (LR 1987: 27). Det vender vi tilbage til.

Som nævnt betød det kønsopdelte arbejdsmarkedet bl.a., at arbejdsløsheden ramte kvinderne hårdest, og LR's fokus var særligt rettet mod kvinderne og de foranstaltninger, der kunne iværksættes for at løse problemet. Et konkret tiltag var etableringen af kurser af fem ugers varighed, hvis formål var: *"At styrke og gengive kvinderne erkendelse af deres eget værd og at gøre dem det forståeligt, at arbejdsmarkedet i lige så høj grad tilhører dem."* (LR 1977: 11). Det drejede sig altså om at det, der forhindrede kvinden i at tage del i arbejdsmarkedet, bl.a. var hendes ringe selvtillid, hvorfor løsningen var at minde hende om sit værd – det var hendes egen selvforståelse, der skulle ændres. Samtidig skulle det "gøres hende forståeligt", at arbejdsmarkedet også var hendes, ligesom særlige konsulenter på arbejdsformidlingerne skulle hjælpe med *kvindernes specielle/særlige problemer* i relation til arbejdsmarkedet (LR 1977: 18, 1978: 14, Lige Nu 1987, nr. 21: 13). Med dette henviste man konkret til nogle kvinders manglende uddannelse mv.; men semantikken indikerede samtidig, at kvinden var noget særligt, én der skulle hjælpes. Manden spillede altså ikke en aktiv rolle i anbefalingerne i forhold til at komme ligestillingsproblemerne til livs – det var kvinden, der måtte bearbejdes og påvirkes til at komme ud af starthullerne. LR erkendte dog, at der herskede nogle grundlæggende forestillinger om, hvilke fag et køn kunne have kompetencer indenfor, også blandt mænd, der medvirkede til at skabe barrierer for kvinderne. Konsulenterne på arbejdsformidlingen skulle hjælpe med at nedbryde disse forestillinger - køn måtte ikke være en hindring på arbejdsmarkedet (LR 1977: 11, 1980: 7). LR gjorde klart, at kvinders specielle problemer både kunne afhjælpes ved konsulenternes arbejde, der skulle bearbejde kvinderne til at tænke anderledes, men også ved brug af positiv særbehandling (LR 1982: 29-33). LR kom i 1977 med idéer til særlige foranstaltninger, der kunne få flere kvinder i arbejdet, bl.a.: *"I denne forbindelse skal man som et enkelt eksempel pege på de store værdier i form af linned, der henligger på en række offentlige institutioner, og som man må formode trænger til gennemgribende istandsættelse."* (LR 1977: 13). Det er interessant,

at LR ønskede at nedbryde forestillinger om mande- og kvindefag og samtidig selv foreslog, at kvinder uden arbejde kunne istandsætte linned på offentlige institutioner. Man kan undre sig over – af alle de ting, man kunne sætte arbejdsløse personer til – at LR fandt det oplagt, at kvinderne netop skulle vaske og reparere tøj.

En kvinde kan da ikke være snedker

LR undersøgte gennem flere år, hvad årsagerne til det kønsopdelte arbejdsmarked var. De tillagde kønnenes forskellige uddannelser stor betydning og interesserede sig særligt for, at kvinderne valgte uddannelser anderledes end mænd og omvendt, hvilket havde konsekvenser for deres senere erhvervsvalg. Man begyndte fra LR's side at informere om uddannelsesmulighederne allerede i slutningen af 1970'erne, hvor Rådet udgav brochurer og pjecer om de mange muligheder (LR 1977: 14). Materialet var rettet mod de unge kvinder, der skulle identificere sig med sproget, og som skulle motiveres til at vælge anderledes efter at være blevet gjort opmærksom på alternativer til de traditionelle kvindefag (LR 1984: 12). En billedtekst i en brochure lød: *"Imme er møbelsnedker. Hun er 26 år og har været EFG praktikant på Frits Hansens møbelfabrik i Allerød. Læs mere om Imme i Ligestillingsrådets brochure om snedkerfaget, et utraditionelt erhvervsvalg for piger."* (LR 1982: 21). Det handlede om at få pigerne til at tænke anderledes i forhold til, hvilke kundskaber og dermed hvilket arbejde, en kvinde kunne besidde – de skulle have en bredere forståelse af arbejde end blot det arbejde deres mødre, søstre eller mostre udførte (Lige Nu 1987, nr. 22: 4). Generelt gjorde LR meget ud af at igangsætte særlige foranstaltninger, der skulle få kvinderne i arbejde – og vel at mærke i arbejde i de fag, hvor der var arbejde at få – som primært var de mere klassiske mandehåndværksfag som snedker, murer, etc. (LR 1983: 17, 1984: 16). Fag som krævede teknisk kunnen var i fokus, fordi det var et område domineret af mænd, og hvor kvinderne manglede kompetencer. Samtidig var det i disse brancher, at arbejdsløsheden var lav, så LR arbejdede aktivt for at klæde kvinderne på til at kunne varetage denne slags jobs. Rådet var bl.a. med til at igangsætte såkaldte datastuer, hvor kvinder kunne lære data og teknik (LR 1984: 22), hvilket blot var et af mange eksempler på positiv særbe-

handling af kvinderne. På trods af Rådets anbefalinger om at bryde med det kønsladede sprog, kan der her være tale om, at de selv er med til at skabe og genskabe traditionelle kønsrolleforestillinger ved at kalde kurserne for *datastuer* – en stue er sædvanligvis noget, man forbinder med hjemmet og ikke et teknisk kursus. Generelt søsatte LR mange initiativer særligt for kvinder, og positiv særbehandling syntes at være en af vejene til mere ligestilling (LR 1977: 154, 1982: 29, 1983: 22) på trods af, at disse foranstaltninger principielt var imod ligebehandlingsloven¹⁶. Særbehandlingsforanstaltningerne drejede sig om at uddanne kvinderne og klæde dem på til at bryde med uligestillingen, og havde således fremelskende karakter – det handlede om at vise kvinderne deres værd og muligheder på arbejdsmarkedet, og dermed påvirke dem.

Folkeskolen som teknologi

LR mente, at pigernes valg af uddannelse handlede om noget helt grundlæggende i deres identitet samt i de traditionelle kønsrolleforestillinger, hvorfor de ikke kunne påvirkes til at ændre adfærd alene ved informationsmateriale eller positiv særbehandling i form af eksempelvis *datastuer* (LR 1981: 75, Lige Nu 1987, nr. 22: 2): *”Barriererne er dog stadig mange, og det er ikke nok blot at fjerne de formelle hindringer. Også rent psykologisk er det vanskeligt for en ung kvinde at være normbryder og vælge noget, som traditionelt har været ”mandearbejde”.*” (LR 1985: 14). Flere undersøgelser og tal fra LR viste, at kønnet havde en afgørende betydning for valget af uddannelse, og at kvalifikationer blev opfattet som noget traditionelt, bundet til kønnet frem for den erfaringsproces, den enkelte havde været igennem (LR 1980: 49). Det traditionelle uddannelses- og erhvervsvalg havde størst negativ effekt for kvinderne, og hang sammen med, at de to køn ikke havde fået lige muligheder tidligt i livet, i barndommen: *”Når så uddannelsesvalget og erhvervsvalget kommer, viser det sig, at piger og drenge*

¹⁶ Loven om ligebehandling med hensyn til beskæftigelse blev vedtaget i Danmark i 1978 (LR 1979: 134-135). Ved ligebehandling blev forstået, at der ikke fandt forskelsbehandling sted på grund af køn, hvorfor positiv særbehandling var noget, der skulle søges om dispensation til i relation til loven. Dispensation til forskelsbehandling på baggrund af køn kunne kun gives, når et initiativ forventedes at fremme ligestilling og ikke bidrog til øget skævvridning mellem kønnene (LR 1979: 135).

ikke har fået lige muligheder. Piger og drenge vælger uddannelse og job i forlængelse af de traditionelle kønsroller. Og pigerne vælger ofte jobs med stor arbejdsløshed, ringe status og lav løn. Det viser forskningen. Det tydeliggør statistikkerne.” (LR 1987: 18). Problemet var altså, at piger og drenge ikke fik lige muligheder. Disse muligheder skulle ifølge LR skabes i folkeskolen, der var en vigtig faktor i børnenes tidlige socialisering, fordi kønsrollerne blev skabt i opvæksten: *”Skal man i større omfang ændre på kønnenes studie- og erhvervsvalg, er det nødvendigt mere grundlæggende at nedbryde barriererne for, at pigerne vælger, som de gør i dag. Det skal begynde allerede i folkeskolen.”* (Lige Nu 1986, nr. 19: 3). De lige muligheder handlede ikke om en strukturel indretning af folkeskolen; den formelle ligestilling fejlede ikke noget – alle børn uanset køn havde lige adgang til alle fag. Problemet var, at de valgte så forskelligt. Denne præmis og erkendelsen af, at lærerne og undervisningsformen spillede en rolle i forbindelse med ligestilling, fik LR til at igangsætte projektet *Lige muligheder i folkeskolen* i 1987 (LR 1988: 53). Projektet handlede om at informere og klæde skolen på til at kunne modarbejde den understøttelse af traditionelle kønsrollemønstre, som LR mente, fandt sted i skolen. Folkeskolen skulle køres i stilling til at være deres ansvar og rolle bevidst – folkeskolen var et sted, hvor kønsrolleforestillinger blev skabt, men også som et sted, hvor selvsamme kunne brydes. Dette brud skulle bl.a. finde sted via en gennemgang af børnebøger, skolebøger og undervisningsmaterialet i folkeskolen, som LR mente, var præget af de traditionelle forestillinger om mænds og kvinders rolle i samfundet, og af et traditionelt sprog om kønnene, der prægede børnenes forestillinger om deres egen rolle i fremtiden. De igangsatte derfor sammen med undervisningsministeriet en gennemgang af materialet med henblik på at fjerne kønsladet sprog eksempelvis i form af brugen af ’han’ og ’mand’, der måtte erstattes af ’den pågældende’ og ’vedkommende’, ligesom kønsstereotype formuleringer og billeder skulle erstattes af nyt materiale, der udfordrede kønsrollemønstrene (LR 1979: 200, LR 1988: 53). Løsningstilgangen handlede grundlæggende om at være sig sprogets betydning bevidst – at måden, man talte om noget på, skabte nogle bestemte forventninger til kønnet, og at disse forventninger medførte forskellige vilkår for de to køn. LR problematiserede, som en del af projektet

Lige muligheder i folkeskolen, hvordan traditionelle forventninger til kønnene formede undervisningen og påvirkede børnene i skolen, hvor drengene lærte at tale og pigerne at tie: "Drengene er aktive. De bruger deres motorik og mundtlige henvendelser til læreren til at tiltrække sig lærerens opmærksomhed. (...) Pigerne er som hovedregel mere stille og nemme. (...) Drengene bemægtiger sig scenen, pigerne indtager deres biroller, som de senere praktiserer på arbejdspladsen, i fritiden og i familien. De er nok demokratiske og sociale, men det kommer dem ikke særligt til gode. For med birollen følger følelsen af mindreværd og angsten for at tage initiativ." (LR 1987: 21). Løsningen var at bryde med de traditionelle kønsforstillinger, og give pigerne selvtillid til at indtage scenen og bruge deres kvalifikationer allerede i folkeskolen, for dermed at lære dem at bruge dem som voksne. I en sådan proces spillede lærerne en stor rolle – det var dem, som skulle skabe lige muligheder for børnene. Med lige muligheder skulle forstås, at børnene ikke blev påvirket til at vælge traditionelle fag eller opføre sig på en bestemt måde. LR lagde stor vægt på, at lærerne, der ikke måtte opfattes som syndebukke, skulle få øje på deres egen praksis og dennes betydning (LR 1987: 26). Det handlede om at tydeliggøre skævvridningen mellem børnene og erkende, at *"... de traditionelle kønsroller virker "bag om ryggen" på lærerne, og at de har alt for ringe viden og bevidsthed om kønssocialisering og skolens rolle heri."* (LR 1989: 30). Dette var vigtigt, fordi det børnene *"... lærer i skolen som en slags "skjult pensum", bringer de med over i deres voksenliv."* (LR 1987: 21). Udtryk som "bag om ryggen" og "skjult pensum" viser, hvordan man fra LR's side mente, at skabelsen og genskabelsen af de traditionelle kønsroller, var noget, der skete ubevidst. Derfor måtte problemet løses ved bevidstliggørelse – de udefinerbare mekanismer, der påvirkede socialiseringen måtte defineres og bringes frem i lyset: *"... Vi får intet andet, hvis vi ikke får øje på det. Lærerne, skoleledelsen, forældrene og politikerne. Alle må vi rette blikket mod pigerne og folkeskolen."* (LR 1987: 27). Der var således tale om en problematisering, der kredsede om den usynlige ideologi, som virkede i det skjulte. Magten lå gemt i de mekanismer, som samfundet og folkeskolen ikke var opmærksomme på. Problematiseringens rationale var således ideologisk og konkret handlede løsningsforslagene om at skabe bevidstliggørelse om de subtile mekanismers magt. Lærerne skulle undervises i ligestilling og

kønsrollemønstre, for at få erfaringer med og konstruktive idéer til, hvordan det var muligt at tænke anderledes (LR 1988: 51). Ligestilling skulle eksplicit indgå i læreruddannelsesloven (LR 1989: 33). Målet var, at lærerne skulle undgå at cementere klassiske kønsroller og dermed indsnævre pigernes og drengenes valg af interesseområder (og dermed senere uddannelse og job), fordi det i perioden ikke var legitimt at vælge utraditionelt (LR 1989: 31-33). Bl.a. kunne skolen selv gå foran med det gode eksempel: ”*I skolen har pigerne behov for at se, at kvinder kan være ledere, og derfor må der arbejdes på at få udnævnt flere kvindelige skoleinspektører.*” (LR 1991: 8). LR foreslog desuden, at ligestillingsarbejde kunne hjælpes på vej med ansættelse af ligestillingskonsulenter i folkeskolen (Lige Nu 1987, nr. 22: 2). LR mente altså, at man med formelle retningslinjer i læreruddannelsesloven, med kurser og med ligestillingskonsulenter ville kunne justere på børns forståelse af de to køn, og på denne måde skabe bedre vilkår for ligestilling.

Der var tale om en biopolitisk anbefaling, der drejede sig om, at der skulle finde en regulering af befolkningen sted allerede i barndommen. Folkeskolen skulle danne ramme om en mere hensigtsmæssig påvirkning af børnene – eller rettere skulle der brydes med den uhensigtsmæssige påvirkning fra lærernes side. Tanken var dermed at sætte ind på et så tidligt tidspunkt i livet, at børnene kunne påvirkes, så fremtidige generationer ikke skulle kæmpe med samme traditionelt betingede ligestillingsudfordringer. Staten påtog sig således, gennem folkeskolen, en opdragende funktion.

En kvinde kan da ikke være leder

Som nævnt tidligere mener vi at kunne identificere en forskydning i LR's problematisering af ligestilling i forhold til det kønsopdelte arbejdsmarked. I slutningen af 1980'erne skete et skift fra, at det kønsopdelte arbejdsmarked primært handlede om kønsskævvridning indenfor brancherne (mande- og kvindefag) til, at fokus var på det hierarkisk kønsopdelte arbejdsmarked. LR problematiserede, at kvinder var for ringe repræsenteret på lederposterne. I 1988 iværksatte LR projektet *Kvinder i*

ledelse, som skulle gøre op med den mandlige norm, som de mente var dominerende for arbejdsmarkedet (LR 1988: 24). ”*Det er projektets formål at belyse baggrunden for, at så få kvinder bliver ansat i ledende stillinger. En øget viden på dette område vil gøre det muligt at udforme konkrete handlingsanvisninger og påpege handlemuligheder dels for kvinder, der ønsker ledende stillinger, dels for ansættende myndigheder, der ønsker at få kvinder ind i ledende stillinger.*” (LR 1988: 71-72). Vejen til flere kvinder i ledelse mentes altså at gå via indsamling af viden og synliggørelse af alternative handlemuligheder. Den viden, projektet generede, blev opsummeret således: ”*Når der ikke er flere kvindelige ledere, skyldes det en kombination af tre forhold. For det første, den mandlige dominans i de forskellige former, for det andet, den kvindelige vægring og ubeslutsomhed, og for det tredje, lederernes manglende satsning på kvinder.*” (LR 1989, 12). LR fremhævede den ”mandlige dominans”, men heller ikke i denne sammenhæng fremstod manden som skurk eller som den direkte årsag til diskrimination af kvinden, men blot som en tendens, der skulle bekæmpes. Samtidig mente LR, at kvinderne ikke efterstræbte de høje stillinger og dette skyldtes de foromtalt mekanismer: ”*Det er de uformelle omgangsformer og holdninger og de uerkendte regler og kulturelle påbud, der favoriserer mænd, og ofte gør kvinderne ubeslutsomme og tilbageholdende med at søge stillingerne.*” (LR 1989, 22). De usynlige og uhåndterbare mekanismer blev altså tillagt afgørende betydning for diskriminationen af kvinder, også inden for arbejdsmarkedet.

Uligestilling i familien

Ligestilling blev også problematiseret som noget, der koblede sig til familien. Arbejdsmarkedet var ikke uligestillingens arnested, det var i højere grad en scene på hvilken problematikker, som var skabt i familien, kom til syne. Udgangspunktet for LR's arbejde var, at arbejdsfordelingen i hjemmet var præget af ulighed, og at det var kvinden, der var hovedansvarlig for hjemmet og børnene, hvilket havde en stor indflydelse på ligestilling i relation til arbejdsmarkedet og kvinders politiske repræsentation: ”*Ligestilling mellem mænd og kvinder med hensyn til det arbejde, de udfører, og det ansvar, de tager i familien, er af afgørende betydning for, at ligestillingen kan realiseres på andre sider af tilværelsen, f.eks. på arbejdsmarkedet og i det politiske liv.*” (LR 1979: 138).

For at oplyse om problemet, udgav LR i 1978 og 1979 pjecer om emnet (LR 1978: 32, 1979: 158). Pjecen fra 1979 havde titlen *Hvorfor er det altid mig?* (LR 1979: 158). Den skulle ikke blot informere mødre om problematikken, men også kvinder, der endnu ikke havde stiftet familie. Det var i denne periode fortsat kvinderne, der bar hovedansvaret for familien – det var kvinden, der tog barsel, gik på deltid, etc. – og dette ansvar skulle fordeles mere ligeligt ifølge LR (LR 1979: 153-155, 1982: 25, Lige Nu 1986, nr. 18: 2). Mænd skulle forstå, at børn og hjem var en fælles forpligtigelse, og den forståelse, mente LR, bl.a. kunne opnås ved, at mændene gik på barsel, hvilket de i følge loven havde mulighed for – en mulighed de færreste mænd dog benyttede sig af: ”Det tyder desværre på, at den valgfrihed med hensyn til at dele den sidste del af orloven, som loven rummer, reelt vil betyde, at mænd ikke vil udnytte orlovsretten i et omfang, der kan røkke ved det gammelkendte mønster i arbejdsfordelingen mellem kvinder og mænd ude og hjemme.” (LR 1985: 30). LR antydte her, at lovgivning og valgfrihed ikke kunne kæmpe mod traditioner og forestillinger, hvilket betød, at mændene gjorde karriere og fik lederstillinger, mens kvinderne hang efter i forsøget på

både at stifte familie og gøre karriere. Dette forhold blev illustreret ved nedenstående illustration til en artikel om kvinder i beslutningsprocesser (LR 1983: 47).

LR diskuterede i perioden, hvordan deltid derfor blev anset som et gode for børnefamilierne og ikke mindst kvinderne, der med muligheden for deltid kunne få hverdagen til at hænge sammen (LR 1981: 62). Mange så deltid som et udtryk for, at kvinderne var på vej ud på arbejdsmarkedet, ikke

mindst fordi deltiden ofte blev brugt af kvinder, for hvem alternativet til deltid var slet ikke at arbejde. Deltid blev anset for at være en overgang mellem at gå hjemme og at arbejde fuldtid (LR 1981: 64-65). Statistikkerne viste da også, at langt størstedelen af kvinder på deltid var gift og havde familie (LR 1981: 64). LR udgav i 1982 arbejdsrapporten *Deltid – kvinder på vej, men er det ligestilling?*. LR var kritisk indstillede overfor deltid, som de mente, var med til at cementere det kønsopdelte arbejdsmarked, fordi det var kvinderne, der tog deltid (LR 1982: 18-19): ”*Set ud fra en ligestillingsmæssig synsvinkel er den forskellige adgang til deltid i mands- og kvindedominerede erhverv en medvirkende årsag til, at arbejdsmarkedet er kønsopdelt.*” (LR 1981: 67). Indenfor de klassiske mandefag var deltid ikke en mulighed, og det betød, at det var de i forvejen ringeagtete kvindefag, der tilbød deltid, og som dermed blev svækket yderligere ved høj arbejdsløshed (LR 1981: 67). Derudover stillede deltid kvinderne svagere på arbejdsmarkedet, fordi de var nemmere at fyre og sværere at ansætte, hvilket forringede deres tilknytning til arbejdsmarkedet og dermed deres økonomiske uafhængighed (LR 1981: 66). I stedet skulle deltid ifølge LR afskaffes, og en generel nedsat arbejdstid for begge køn skulle indføres i stedet. Pointen var, at så længe der herskede traditionelle kønsrolleforestillinger i familien og samfundet generelt, var det urealistisk at tro, at ligestilling ville komme som følge af ordninger og slet ikke frivillige ordninger (LR 1981: 68, Lige Nu 1983, nr. 6: 3).

LR mente altså, at ligestillingsproblemer som fx det kønsopdelte arbejdsmarked skyldtes traditionelle kønsrolleforestillinger og arbejdsdeling i familien, og derfor mente de heller ikke, at indførelse af loven om ligebehandling ville gøre nogen stor forskel. Der syntes at være en erkendelse af, at lovgivning som magtteknologi ikke var effektiv, når det område, der ønskedes reguleret, var kulturelt indlejrede tanke- og adfærdsmønstre: ”*Traditioner brydes ikke gennem lovgivning, og der kan – heldigvis – ikke lovgives om alle forhold. Men ændringer er stærkt påkrævede. Der kan ikke opnås ligestilling mellem mænd og kvinder på arbejdsmarkedet, før der er løst op for gængse forestillinger og opnået ligestilling også i familien.*” (LR 1979: 159). Men det var lettere sagt end gjort at ændre billedet af mand og kvinde: ”*At ændre på menneskers opfattelse af og for-*

ventninger til kvinders og mænds roller og opgaver i samfundet er en vanskelig og tidskrævende opgave, fordi det blandt andet drejer sig om at få bugt med en række vaneforestillinger og grundfæstede traditioner, der stadig synes at trives godt i vort samfund.” (LR 1979: 192). En løsning var ifølge LR at komme fremtidig uligestilling i familien til livs ved at ændre det traditionelle billede af familiemedlemmernes roller via anderledes aktiviteter i daginstitutioner og skoler. Igen var folkeskolen altså i spil som en teknologi, gennem hvilken forestillingerne kunne påvirkes; her skulle eleverne undervises i bl.a. familieplanlægning (LR 1977: 11). De yngste børn skulle undervises i familieforhold – målet var, at børnene skulle lære, at det var den enkeltes indsats, der talte, uanset kønnet, og at der skulle være en gensidig respekt mellem kønnene (LR 1977: 11).

Delkonklusion: Bevidstliggørelse

Der var således tale om en periode, hvor uligestilling blev betragtet som resultat af en række uhåndgribelige, usynlige mekanismer. Den politiske fremstilling skitserede et løsningsrum som handlede om et opgør med disse mekanismer; traditionelle kønsrolleforestillinger, samfundet og mediernes fremstilling af kønnene, et kønsladet sprog, og kvindernes egen selvforståelse. Opgøret skulle ske biopolitisk, som en regulering af den formning af kønsforestillinger hos børnene, som fandt sted i den tidlige barndom. På trods af at den politiske problematisering af ligestilling kredsede om noget uhåndgribeligt, syntes løsningerne at antage konkret karakter – det handlede om at bringe problemstillinger frem i lyset, netop for at gøre de uligestillingsskabende mekanismer styrbare. Kvinder, folkeskolelærere, arbejdsformidlingen m.fl. skulle klædes på til at kunne se de mønstre, som kontinuerligt skabte og genskabte uligestilling og dermed gøre op med dem.

1991-2002 – STRUKTUREL ORGANISERING

1. juli 1999 tiltrådte Jytte Andersen som ligestillingsminister under Arbejdsministeriet. I 2000 blev Lov om ligestilling af kvinder og mænd vedtaget (Lov nr. 1095) (ikke at forveksle med Lov om ligebehandling af mænd og kvinder i forbin-

delse med beskæftigelse, vedtaget i 1978¹⁷ (LR 1978: 1)). Med vedtagelsen af lov om ligestilling blev der i 2000 oprettet et egentligt Ligestillingsministerium. I dette analyseafsnit henvises derfor både til LR (Ligestillingsrådet) og LM (Ligestillingsministeriet).

Fra starten af 1990'erne til efter årtusindeskiftet blev den politiske problematisering af ligestilling orienteret mod samfundets indretning, og der skete en forskydning i nogle af de tematikker, der kobledes sig på problemet. Ligestilling blev i denne periode problematiseret som noget, der primært handlede om samfundets, arbejdsmarkedets og familiens formelle strukturer. Den gennemgående tematik i denne periode syntes at være et opgør med, at ligestillingsproblematikker tog udgangspunkt i kønnenes polarisering, herunder diskriminationen af kvinden. Fokus var stadig på kønnene hver især; men kvinden som det centrale omdrejningspunkt for problematiseringen, var mindre fremtrædende. Til gengæld blev manden, hans position og behov i relation til ligestilling tillagt større betydning. Problematiseringen handlede stadig om de to køn, men hvor problematiseringen i forrige periode handlede om, at uligestilling skyldtes bestemte kønsforestillinger og traditioner bl.a. i familien, blev ligestillingsproblematikken i denne periode et spørgsmål om, hvordan samfundet, familien og især arbejdsmarkedet kunne indrettes strukturelt mere hensigtsmæssigt: *"Hvor der tidligere var en tendens til at se på kvinderne som selve problemet, må man konstatere, at uligestillingen på arbejdsmarkedet skyldes andre grundlæggende strukturer og sorteringsmekanismer."* (LR's rapport om arbejdet med regeringens handlingsplan, "Godt Begyndt" (herefter GB), 1991: 88).

Fokus i disse år var primært på arbejdsmarkedet, hvilket stadig skyldtes en høj arbejdsløshed, især blandt kvinderne. Tematikken om kvinders arbejdsløshed strakte sig altså både over denne og den forrige periode; men vi mener at kunne identifi-

¹⁷ Forskellen på de to love var primært, at loven vedtaget i 2000 havde et mere bredt ligestillingsigte – bl.a. omfattede loven retningslinjer vedr. lige indflydelse og lige muligheder mellem mænd og kvinder i *alle* samfundets institutioner, og ikke blot i forbindelse med beskæftigelse (LR 1978: 1, Lov nr. 1095).

cere et skift i, hvor løsningsansvaret blev placeret. I forrige periode var fokus bl.a. på pigernes traditionelle valg af uddannelse, som var forårsaget af de traditionelle kønsrollemønstre, som folkeskolen var med til at reproducere. Løsningen var dermed et opgør med de traditionelle forestillinger om køn. Problematiseringen i denne periode fornægtede ikke familiens og traditionernes betydning for ligestilling (LR 1993: 14), men løsninger syntes at koble sig til arbejdsmarkedet – bl.a. i form af en anderledes og mere fleksibel indretning af arbejdet, men også i arbejdspladsernes rekruttering. Personalepolitikkerne var ifølge LR et vigtigt redskab i det politiske arbejde mod uligestilling: ”*Hovedproblemet i det kønsopdelte arbejdsmarked er ikke pigernes valg af uddannelse. Heller ikke opdragelsen og holdningerne eller kvinders rolle i familien. Hovedproblemet er ledelsernes personalepolitik. De rekrutterer forkert og de udnytter kvinders ressourcer for dårligt.*” (Lige Nu 1991, nr. 40: 2). Holdningen om personalepolitikkerne som redskab til mere ligestilling kom bl.a. til udtryk i et krav fra LR om, at offentlige arbejdspladser skulle udarbejde handlingsplaner for deres arbejde med ligestilling (LR: GB, 1991: 7). Men handlingsplanen måtte ikke stå alene, den skulle integreres i arbejdspladsens personalepolitik: ”... *det [er] vigtigt, at alle medarbejdere stifter bekendtskab med handlingsplanens mål og instrumenter. En handlingsplan for ligestilling må ikke stå isoleret, men skal gøres til en integreret del af en organisations personalepolitik...*” (Ibid.: 57). LR mente, at målsætninger på det personalepolitiske område i det offentlige skulle sikre, at der blev taget behørigt hensyn til ligestilling, når arbejdet skulle tilrettelægges – og at denne tilrettelæggelse blev tillagt afgørende betydning for, at der kunne *praktiseres* ligestilling på arbejdspladsen. (Ibid.: 113-114) – i hvert fald på den offentlige arbejdsplads, som var LR’s primære fokus gennem hele perioden.

Holdning versus tankemønster

Ligestilling blev altså problematiseret som noget, der skulle praktiseres; en praktik der kunne leves ud på den enkelte arbejdsplads. Denne konkrete tilgang til problemet skabte et løsningsrum, der var teknokratisk. Der var desuden fokus på dem, der udarbejdede politikkerne – holdningsændringer skulle til for at ændre

strukturene i politikkerne: ”Men erfaringer fra AF-regionerne (arbejdsformidlingen, red.) viser, at der også er behov for holdningsændringer og udvikling blandt såvel offentlige som private arbejdsgivere.” (LR: GB, 1991: 89). En *holdning* minder meget om et *tankemønster*, som var fokus i forrige periode, eftersom begge begreber har med det mentale at gøre. Dog mener vi, at der er tale om en anderledes teknisk tilgang i denne periode: En holdning definerer vi som noget, en arbejdsgiver – til en vis udstrækning – kan beslutte sig for at ændre, hvorimod tankemønstre, forestillinger og forudsætninger hos det enkelte menneske har en grundlæggende og ubevidst karakter. Vores definition af et tankemønster ligger således meget tæt på Bourdieus habitusbegreb, som vi tidligere har omtalt. Vores forståelse af habitus dækker over de kropslige og kognitive strukturer, som skabes af det enkelte individs erfaringer (Mathiesen & Højberg i Fuglsang & Olsen 2004: 245, 254). Bourdieus pointe er, at disse strukturer, der opstår som følge af socialisering, inkorporeres i individet, som bærer dem med sig fremover. Inkorporering skal forstås ganske bogstaveligt som kropsliggørelse; kroppen er det sociale livs hukommelse, og netop fordi erfaringerne er lejret i mennesket på denne måde, er habitus svært at ændre og adskiller sig derfor fra synspunkter og holdninger (Järvinen i Andersen & Kaspersen 2005: 359). Habitus fungerer altså som følge af kroppens indlæring, og har derfor en næsten automatisk eller ubevidst karakter (Rasborg i Fuglsang & Olsen 2004: 372). Således er der også her tale om en ”bag om ryggen-effekt”, idet mennesket ikke er bevidst om sin habitus. Habitus handler så at sige igennem mennesket, hvori den ubevidste karakter af det, vi kalder tankemønster, opstår. Som sagt var det dog ikke tankemønstre, men holdninger, som var i fokus i denne periode. LR ville påvirke arbejdspladserne til at *beslutte* sig for at have en anderledes holdning til mænd og kvinder, og tilpasse deres strukturer i form af rekruttering og andre personalepolitiske områder herefter. Personalepolitikken som et redskab til øget ligestilling på arbejdsmarkedet udmøntede sig bl.a. i en rådgivningsservice hos LR, der skulle bistå og servicere offentlige og private virksomheder med at lave handlingsplaner for ligestillingsarbejdet. Den overordnede målsætning var at få indskrevet ligestilling i personalepolitikken på den enkelte arbejdsplads (LR 1995: 17).

Der syntes at være en kausal tankegang, som antydede, at en ”rigtig” eller ”god” personalepolitik med fokus på ligestillingsproblematikker, automatisk ville føre til mere ligestilling – at nedskrevne principper om eksempelvis rekruttering eller arbejdets organisering ville få virksomhederne til at ændre ikke kun holdning, men også adfærd.

Arbejdets organisering

Sammenhæng mellem arbejds- og familieliv var et centralt tema i denne periode. Det interesserede især det politiske system, hvordan forhold på arbejdsmarkedet (herunder familiens muligheder for at tilrettelægge hverdagen) påvirkede ligestillingen mellem kønnene (LR 1991: 60). Udgangspunktet var, at der herskede uligestilling i familien, men at problemet måtte finde sin løsning på arbejdspladsen. Dette kan ses som udtryk for en forståelse hos LR om, at flere og flere yngre mænd ønskede at tage del i familieforpligtelserne, hvorfor ligestillingsudfordringer i forbindelse med familien ikke længere kunne anskues som et kvindeproblem (LR: GB 1991: 24). LR mente tilsyneladende, at problematikken med arbejdsdelingen i familien var på vej til at blive løst, hvorfor blikket blev vendt mod arbejdsmarkedet. Der er således tale om en løsningsmæssig forskydning i forhold til forrige periode; der var ikke længere fokus på, hvordan rolle- og ansvarsfordelingen så ud i familien, ej heller en antagelse om, at løsningen derfor først og fremmest måtte findes her. Problemer med at skabe balance mellem familien på den ene side og arbejdet på den anden, handlede snarere om, hvordan arbejdet kunne organiseres, således at de to sider af livet kunne gå op i en højere enhed. Det handlede både om arbejdsmarkedspolitiske tiltag, men igen var der også tale om at påvirke holdninger hos arbejdsgiverne, der måtte forstå, at en medarbejders karriere ikke behøvede at stoppe eller sættes på stand-by, såfremt vedkommende stiftede familie (LR: GB 1991: 98). Det gjaldt, ifølge LR, om, at arbejdspladserne gav plads til medarbejdernes privatliv og familiehensyn, både for far: *”Og det er et mål, at arbejdspladserne skal bibringe lige så stor forståelse for nødvendigheden af, at mænd tager barselsorlov, passer syge børn etc, som at kvinder gør.”* (Ibid.: 114), og for mor: *”I det forløbne*

år har Ligestillingsrådet behandlet mange sager om afskedigelse af gravide kvinder. Det er et tegn på, at arbejdspladserne ikke alle steder er indrettet, så det er naturligt at have kvinder, der ønsker børn, ansat.” (LR 1991: 8). I relation til sidste citat er det interessant, at afskedigelse af gravide kvinder ikke var udtryk for diskrimination som i forrige periode. I denne periode var afskedigelse af gravide kvinder et tegn på, at arbejdet var indrettet forkert – problemet skyldes altså nogle strukturelle indretninger på arbejdspladsen (samt arbejdsgivernes holdninger til kønnene), og ikke længere klassiske kønsrolleforestillinger hos arbejdsgiveren.

At en medarbejder fik mulighed for at gå på deltid, var en af de ordninger på arbejdsmarkedet, der skulle afhjælpe problemer med at få arbejdsliv og familieliv til at gå op i en højere enhed. Især økonomi blev også i denne periode betragtet som årsagen til, at det forsat var kvinden som valgte deltid, orlov osv. (LR: GB, 1991: 30, 97, Betænkning nr. 1370: 101). LR problematiserede, at ordninger, der ellers skulle hjælpe til at skabe balance, endte med at skævvride: *”Det paradoksale er imidlertid, at disse ordninger, der især skal give børnefamilierne bedre muligheder for en god balance mellem arbejdsliv og familieliv, let medfører ubalance mellem kvinden og manden i deres muligheder på arbejdsmarkedet og deres muligheder for at være ligeværdige forældre.”* (LR 1993: 16). De fleste af de ordninger, der blev sat i værk, kom til at ramme skævt, fordi *”... kvinden trækker sig delvist ud af arbejdsmarkedet, mens manden yder en ekstra indsats på arbejdet for at sikre familiens økonomi.”* (LR 1993: 16). Den traditionelle ansvarsfordeling i familien fornægtede sig altså trods alt ikke; manden var den primære forsørger, kvinden var den primære omsorgsgiver. I relation til afholdelse af orlov måtte ordningens indretning ændres. For at få flere mænd til at vælge orlov, blev der i 1997 iværksat flere projekter om fædre på orlov, hvori det blev bl.a. blev anbefalet at give *”... en højere økonomisk kompensation i modsætning til den nuværende børnepasningsorlovs orlovsydelse. Et andet forslag er indførelse af afdragsfrihed på studielån under orlov. Et tredje forslag går på etablering af en central pulje, som alle virksomheder bidrager til, og som kan dække den økonomiske merudgift, der er forbundet med vikardækning.”* (LR 1997: 27). Disse forslag skulle give familierne et økonomisk incitament til, at faren tog en del af

orloven. Det var et forsøg på at mindske forskellen på den indtægt, familien fik under orloven afhængigt af, om det var far eller mor, som blev hjemme. Tidligere erfaringer havde vist, at jo højere lønkomensation, jo flere mænd gjorde brug af deres ret til barselsorlov (LR: GB, 1991: 32). Der var således tale om en tematisk kontinuitet fra forrige periode vedrørende deltid og barsel. Dog kan vi identificere brud i rationalet såvel som løsningen for begge temaers vedkommende. I denne periode drejede det sig om håndgribelige og håndterbare udfordringer, herunder økonomi. Løsningerne på problemet var teknokratiske, fx i form af økonomisk komensation.

Fleksibilitet i arbejdets organisering, bl.a. i form af fleksibel arbejdstid, blev også diskuteret som en metode til at fremme kombinationen af arbejds- og familieliv: *”Indførelse af flere ordninger med fleksible arbejdstider diskuteres for tiden i hele den statslige sektor. Regeringen har ligeledes (...) holdt møder med organisationerne for det private arbejdsmarked. Der er således sat en proces i gang, der forventes at løse en del af børnefamiliernes problemer.”* (LR: GB, 1991: 25). Flexibilitet blev foreslået som løsningen på mange ligestillingsmæssige problemer i perioden, fordi fleksible ordninger forventedes at kunne hjælpe familier med børn: *”Jeg mener, at det kan være en stor hjælp for børnefamilierne, hvis begge forældre får den fornødne fleksibilitet. Så kan den ene, ta’ den tidlige tørn og gå tidligt hjem, og den anden kan møde sent og komme senere hjem. Hvis hele arbejdsmarkedet er fleksibelt indstillet så har et forældrepar nogle muligheder.”* (Arbejdsminister Ove Hygum i Lige Nu 1998, nr. 6: 7-8). Det drejede sig både om, rent politisk at forhandle nogle fleksible ordninger frem med arbejdsmarkedets parter, men også om at påvirke arbejdspladsernes holdning til, hvor og hvornår arbejdet kunne og skulle udføres (LR 1997: 6, Betænkning nr. 1370: 91). Flexibilitet var altså dels et spørgsmål om de rette politiske ordninger, men også et spørgsmål om, at virksomhederne skulle være klar til flexibilitet i deres ordninger. Flexibilitet var således det konkrete værktøj, som kunne skabe både mere ligestilling mellem mand og kvinde og bedre work-life-balance: Antagelsen syntes at være, at hvis familierne havde de praktiske muligheder for at indrette sig ligestillingsmæssigt godt, så ville de gøre det (LR

1997: 6, Arbejdsminister Ove Hygum i Lige Nu 1998, nr. 6: 7-8). Det store fokus på fleksibilitet som løsning på ligestillingsproblematikken fortsatte frem til årtusindeskiftet, hvor LR's anbefalinger om øget fleksibilitet på arbejdspladserne fra politisk side førte til vedtagelsen af en ny lov om fleksibel barselsorlov, ny deltidslov, og en ændring i loven om social service, så forældre kunne få tilskud til at passe deres børn hjemme (PH 2002: 12).

Me Tarzan, You Jane

LR erkendte dog, at økonomiske incitamenter ikke var den eneste udfordring i forbindelse med mænd og orlov. Det handlede også om den eksisterende arbejdspladskultur – på traditionelle mandearbejdspladser var det ikke normen, at mænd tog orlov eller arbejdede på deltid (LR: GB, 1991: 32). Det handlede både om arbejdspladskulturen (om hvorvidt det var legitimt for en mand at tage barsel) men i lige så høj grad om mandens selvforståelse: *”Det, der meget gerne skal slå igennem, er, at en mand godt kan være en Tarzan, selv om han i perioder arbejder på deltid.”* (Arbejdsminister Ove Hygum i Lige Nu 1998, nr. 6: 8). Undersøgelser i perioden viste, at mænd i højere grad end kvinder var loyale overfor arbejdspladsens prioriteringer og mål samt mere veltilpassede i arbejdspladsernes karrierekultur (LR 1991: 45). Dermed var de også tilbøjelige til ensidigt at identificere sig med arbejdet – you are, what you do (LR 1997: 22, Betænkning nr. 1370: 50). Der er tale om en kontinuitet fra forrige periode, hvor traditionelle kønsrolleopfattelser spillede en væsentlig rolle i problematiseringen af ligestilling. Også i denne periode erkendte LR, at mandens traditionelle rolle som forsørger, og dermed hans selvopfattelse som den, der tjente penge til familien, ikke gik godt i spænd med, at han holdt orlov. På dette område blev ligestilling altså problematiseret som kulturelt og historisk forankret, men ikke desto mindre syntes det at kunne løses teknokratisk: I 1993 fik fædrene individuel ret til forældreorlov, idet orloven blev knyttet til den enkelte forælder. Dette mente daværende ligestillingsminister Jytte Andersen kunne give *”... mænd et bedre psykologisk rygstød. Idag bliver mænd, der vil have barselsorlov nemt til grin på deres arbejdsplads.”* (Lige Nu 1993, nr. 46: 6). Ordningen skulle altså give fædrene

modet til at turde tage orlov. Efter lovændringen og senere i perioden, da tilstrækkelig mange mænd stadig ikke tog barsel og orlov, blev det problematiseret, at ordningerne var for ufleksible (LR 1993: 5, 1994: 15) – det nyttede ikke noget med enten-eller-ordninger: Enten var man hjemme hele tiden og blev afskåret fra jobbet, eller også var man på arbejde hele tiden uden at holde orlov. Der var brug for frihed til at kombinere orlov og arbejde i det daglige, på den måde ville mændene ikke miste tilknytningen til arbejdspladsen, og orlov ville blive mere socialt acceptabelt på arbejdspladsen (LR 1997: 21-22).

Både i relation til afholdelse af barsel og generelt vedrørende ligestilling var der i perioden et større fokus på det mandlige køn end tidligere. Det handlede ikke længere så meget om at sikre kvinder de samme rettigheder som mænd, men mere om begge køns rettigheder og muligheder (LR 1999: 34). I det hele taget blev ligestilling ikke italesat som et spørgsmål om kvindens kamp mod manden og samfundet – en polarisering mellem kønnene, som vi så i forrige periode, var ikke længere tydelig. Tværtimod skulle et øget (positivt) fokus på mandens rolle i ligestillingsproblematikkerne lede til en forståelse af ham som medspiller og ikke en forhindring for kvindernes ligestilling: *”Det nye er, at vi gennem de seneste år har indset, at vi ikke kan nå målet ”ligestilling mellem kønnene”, med mindre vi begynder at se nærmere på manderollerne. At vi begynder at se mænd som medspillere og partnere...”* (Lige Nu 1994, nr. 51: 2). På baggrund af denne erkendelse i 1994 blev en idégruppe om mænd nedsat. Formålet med idégruppen var at skabe debat om udviklingen i mænds roller i samfundet, synliggøre mænds placering i ligestillingsudviklingen og formulere mænds interesser i og bud på den fremtidige ligestillingspolitik (LR 1994: 18). Motivationen for det øgede fokus på mandens rolle som afgørende for ligestillingen (der gjaldt begge køn) var en erkendelse af, at man ved kun at diskutere kvinders problemer cementerede, at ligestilling var en politik til og for kvinder alene – og ønskede man, at mændene skulle engagere sig og ændre adfærd, var det afgørende også at beskæftige sig med, hvordan ligestillingsproblematikker havde indflydelse på deres liv: *”Det burde være en demokratisk selvfølge at give (alle slags) mænd medindflydelse*

på en (køns)politik som også vedrører deres liv – især hvis de forventes at medvirke til at føre den ud i livet.” (LR 1995: 33). Ambitionen var, at mænd og ligestilling måtte handle om mere end rettigheder i forbindelse med skilsmisse og forældremyndighed (LR 1997: 6). I 1997 udviklede LR en konkret handlingsplan for mænd og ligestilling (Ibid.: 68). Problematismen af ligestilling omhandlede dermed ikke kun kvindens problemer, men nærmere hvordan livsvilkårene for begge køn kunne ændres, og det på en måde, som var lige gunstig for mand og kvinde (Lige Nu 1999, nr. 10: 20).

Delkonklusion: Formelle strukturændringer

I denne periode blev tilgangen til ligestilling anderledes håndgribelig og operationel. Uligestilling blev problematiseret som et resultat af en uhensigtsmæssig indretning af samfundet. Hvor problematiseringen i 1980'erne bl.a. tog udgangspunkt i traditionelle kønsforestillinger, forventninger til kønnene og sprogets indflydelse herpå, omhandlede problematiseringen i 1990'erne formelle strukturer. Ligestilling blev dermed betragtet og problematiseret som noget praktisk; en håndterbar størrelse, som man aktivt kunne organisere sig ud af, og som man fra centralt hold kunne styre ved hjælp af lovgivning, arbejdsmarkedsordninger og påvirkning af holdninger blandt lederne på arbejdspladserne. De anbefalede løsninger knyttede således an til konkrete metoder, fx økonomiske incitamenter og nedskrevne personalepolitikker for dermed at øge ligestilling.

2003-2009 – FRA KØN TIL INDIVID

I 2003 skete en forskydning i Ligestillingsministeriets problematisering af ligestilling. I første periode, fra 1977-1990, problematiserede Ligestillingsrådet ligestilling som diskrimination på baggrund af traditionelle forestillinger om kønnene. I anden periode, 1991-2002, forskød problematiseringen sig, og ligestilling blev et spørgsmål om struktur og indretning i de løsninger, der kobledes sig til problemet. Fra 2003-2009 mener vi at kunne identificere endnu et skift; fra at ligestilling tog udgangspunkt i kønnene til, at individet blev sat i centrum. Problemet med lige-

stilling blev et spørgsmål om at gøre individet klar over dets muligheder, at skabe nogle rammer indenfor hvilke, kvinden kunne tage et lederjob eller manden gå på barsel, hvis de ønskede det. Det drejede sig i disse år om at sætte ”*Det enkelte menneske i centrum*”, for at ”... at sikre det enkelte menneske muligheden for at vælge det liv, de ønsker.” (Perspektiv- og handlingsplan (herefter PH) 2003: 5). Det handlede om at sikre individet og det enkelte menneskes personlige, frie valg, samt at ”*give den enkelte familie en bedre chance for at vælge lige nøjagtig den løsning, der passer familien bedst.*” (PH 2003: 21, 2004: 5, 2007: 3, 4). Problemet med ligestilling kobledes sig således ikke længere til en egentlig kønsdiskurs, selvom dele af politikken selvfølgelig tog udgangspunkt i kønnenes forskellige ligestillingsudfordringer. Der var altså ikke tale om en egentlig polarisering mellem de to køn. Problematiseringen af ligestilling var i disse år først og fremmest et spørgsmål om individets behov og ønsker, om at skabe og oplyse om mulighederne. Præmissen var, at individets frie handlerum ikke måtte indsnævres på grund af ligestillingsproblematikker; hvis en kvinde ønskede at blive leder, eller en mand ønskede at tage barsel, måtte eksempelvis manglende fleksibilitet eller firkantet lovgivning ikke være en forhindring for hendes eller hans behov. Der var stort fokus på ikke at tvinge individer i en given retning med regler, men at guide dem til den, ifølge LM, rette adfærd. Problematiseringen af ligestilling afgrænsede i denne periode derfor tydeligt, hvilke løsninger, der meningsfuldt kunne kobles hertil; når ligestilling netop handlede om individets frihed, kunne ligestillingsproblematikker ikke løses ved at begrænse selv samme frihed, og det gav derfor ikke mening at indføre øremærkede barselsuger kun til fædre, kvoteordninger for kvinder i ledelse eller andre tvungne ordninger.

Ligestilling giver grønne tal på bundlinjen

Arbejdspladsen spillede, som i forrige periode, en aktiv rolle i forsøget på at komme forhindringer for ligestilling til livs (PH 2004: 12). Forskellen er dog, at der i denne periode var stort fokus også på private virksomheder i modsætning til forrige periode, hvor det i højere grad gjaldt de offentlige arbejdspladser. Det udprægede fokus på det private erhvervsliv kom bl.a. til udtryk i et argument i pro-

blematiseringen om, at det kunne betale sig for virksomhederne at arbejde med ligestilling og eksempelvis at få flere kvinder i ledelsen. I 2005 udgav LM publikationen *Guld værd på bundlinjen*, der var en præsentation af en række undersøgelser LM havde fået foretaget, der bl.a. påviste, at virksomheder med kvinder i ledelsen klarede sig bedre end virksomheder uden kvinder i ledelsen (Guld værd på bundlinjen 2005: 11). I det følgende års Perspektiv- og handlingsplan for ligestilling, opsummerede LM, hvordan det kunne betale sig ikke kun for virksomhederne, men for samfundet generelt at arbejde for øget ligestilling: ”Økonomisk bliver vi rigere, fordi ligestilling er en forudsætning for at bruge alle talenter og øge væksten. Det er allerede dokumenteret, at virksomheder med kønsblandede ledelser klarer sig bedre på bundlinjen. Vi skal også have den fordel i resten af samfundet.” (PH 2006: 3). Det fortsatte fokus på arbejdspladserne var et resultat af erkendelsen af, at mange ligestillingsproblematikker ikke kun kobledes sig til arbejdsmarkedet, men i lige så høj grad til arbejdspladskulturer og fx ufleksible arbejdstider i virksomhederne (PH 2003: 11). LM mente, at virksomhederne bar et ansvar for arbejdet med ligestilling, bl.a. ved at sikre en ligelig kønsmæssig fordeling: ”Virksomhederne må være åbne overfor, at både kvinder og mænd kan udføre langt de fleste opgaver, og de må arbejde aktivt for, at det sker.” (Kvindens og mænds uddannelser og job 2006: 40). Virksomheden skulle således både holdnings- og adfærdsmæssigt tage ansvar for at øge ligestilling. Der er tale om en kontinuitet i forhold til forrige periode; erkendelsen af, at arbejdsmarkedet og arbejdspladsen spillede en central rolle i forhold til ligestillingsproblematikker, synes at fortsætte efter årtusindeskiftet, om end fokus udvides til også at omfatte private virksomheder.

Barselsorlov og arbejdspladskultur

I 1980'erne blev familien som omtalt tillagt afgørende betydning som et sted, hvor mange ligestillingsproblematikker opstod på grund af traditioner og en skæv arbejdsdeling. I forrige periode syntes LR at erkende, at uligestilling i familien fandt sted, men fokuserede på arbejdsmarkedets indretning som den primære løsning på problemet. Vi mener at kunne identificere en forskydning i denne periode, hvor

der opstod en erkendelse af, at ligestillingsproblemer i familien og på arbejdspladsen hang sammen: *"Hvis kvinder arbejder på 'kvindearbejdspladser', hvor der generelt er en større accept af f.eks. arbejdstider, der passer med daginstitutionernes åbningstider, mens mænd arbejder på 'mandarbejdspladser', hvor denne accept ikke er lige så udbredt, så forstærkes kønsarbejdsdelingen i husboldningerne også."* (Ibid.: 5). En skæv arbejdsdeling i familien betød, at mænd og kvinder tog forskellige jobs med forskellige vilkår, og disse jobs medførte den anden vej rundt, at den skæve arbejdsdeling i familien blev forstærket. Det var en ond spiral, om man vil. Derfor måtte ligestillingsproblematikker, som fx at for få mænd tog barsel, også finde sin løsning begge steder – men vi ser dog, at LM koncentrerede meget af deres arbejde mod virksomheden (PH 2006: 5). Undersøgelsen *Far på orlov – en undersøgelse om mænd, orlov og kultur på arbejdspladsen* (2006), bestilt af LM, viste, at virksomheden og ikke mindst kulturen på arbejdspladsen havde stor betydning i arbejdet med at få flere mænd til at tage barsel. Tre år efter undersøgelsen, var LM's konklusioner de samme – kulturen på arbejdspladsen var afgørende: *"For nogle mænd kan det blive nødvendigt at være pionerer og tage det første skridt for at ændre på gamle vaner og traditioner. Regeringen ønsker at støtte op om, at arbejdspladser fremmer en kultur der tillader, mænd at tage den barselsorlov de har ret til."* (PH 2009: 10). Udtrykket at "kulturen tillader" viser, hvor stor en indflydelse denne mentes at have. LM arbejdede på en række tiltag, der skulle gøre det nemmere for mænd at vælge orlov og dermed vende udviklingen. For eksempel foreslog de en ny lov, der skulle sikre barselsudligningsordninger for alle brancher. LM mente, at dette ville være med til at ændre *holdningen* til orlov, så mænd i højere grad ville bruge den (PH 2005: 13, 2006: 6). I 2003 var en ny, længere og mere fleksibel barselsorlov blevet vedtaget, og det var *"... forventningen, at den øgede fleksibilitet og den længere orlonsperiode vil øge fædrenes interesse for at holde barsel."* (PH 2003: 21). LM havde generelt stor fokus på, hvordan fleksibilitet kunne føre til ligestilling, men på en anderledes måde end i den forrige periode. Målet var ikke længere fleksibilitet for fleksibilitetens skyld – det drejede sig ikke om organisering og indretning af fleksible systemer som fra 1991-2002 – det drejede sig nu om fleksibilitet alene som et middel til frihed og dermed til ligestilling. Hvert enkelte menneske

skulle have tid til og mulighed for at være forælder på den måde, det ønskede (Ligelønsguide 2006: 15). Der var altså eksempler på, hvordan LM arbejdede med lovgivning i perioden, men langt de fleste initiativer var af informativ karakter. I 2003 udgav LM en billedbog til nye forældre (Far, Mor & Børn 2003), som skulle være med til at kvalificere beslutninger vedr. barsel i familierne (PH 2003: 21). I 2007 kom en kampagne om mænd og barsel med pjecen *Brug din orlov! – der er nok til både far og mor!* og filmen *Når mænd ta'r barsel* (web 4: lige.dk). Formålet med kampagnen var at sikre, at mænd var informeret om deres rettigheder i forbindelse med barsel (PH 2007: 5). Ministeren mente, at det var oplysning og opbakning, mændene havde brug for, for at vælge orlov (Brug din orlov 2007: 3). I pjecen blev diverse regler vedr. orlov gennemgået – ikke for at begrænse familierne, men for at sikre deres frihed: ”Barselsorlov skal fordeles mellem både fædre og mødre på baggrund af personlige ønsker og godt kendskab til reglerne.” (PH 2007: 4). Friheden blev understreget med overskrifter som denne ”Den fleksible orlov – når du vil, og hvor du vil” (Brug din orlov 2007: 4). Det drejede sig om at give forældrene viden og frit valg – og om at bringe de gode eksempler på banen. I relation til forældrenes frihed, var det også her gennemgående, at dette ansvar påhvilede virksomheden, som skulle være fleksibel og give plads til medarbejdere, som også ville have tid til at være forældre (PH 2003: 5).

Også i relation til ligeløn var virksomhedernes ansvar i fokus (PH 2009: 9). Et af de initiativer, som skulle hjælpe virksomhederne til mere ligeløn, var en såkaldt ligelønsguide, som ministeriet udarbejdede i 2006. Guiden skulle informere om lønproblematikker og vejlede virksomhederne i, hvordan de kunne ændre på problemet. Under hvert indsatsområde omtalt i guiden fandtes punktet: ”Hvad kan I som virksomhed gøre?” (Ligelønsguide 2006: 3). Guiden handlede dog også om arbejdspladskultur og kvinder i ledelse – førstnævnte lagde ministeriet tydeligvis stor vægt på i forbindelse med ligelønspromatikker, fordi disse ofte var eksempler på kønsskævvridning indenfor andre områder. Arbejdspladskulturen var afgørende, fordi: ”... det [er] faktorer, som er helt indgroede, og som vi derfor ikke lægger mærke til i

det daglige. Meget ligger gemt i de daglige vaners mønstre.” (Ibid.: 5). Også i denne periode var der altså en erkendelse af, at kulturelle faktorer, der virkede, uden at virksomheden eller individet var bevidst om det, havde en effekt på ligestillingsproblematikker. LM opfordrede i guiden virksomhederne til at gøre op med klassiske forventninger og fremhæve dem, der valgte anderledes: *”Ligestilling handler ikke desto mindre om at bryde med traditioner, og skabe nye forbilleder i dem, der tør træffe det banebrydende valg.”* (Ibid.: 19). Vi ser med andre ord en kontinuitet fra første periode; det handlede også her om at ændre nogle faktorer, der langt hen ad vejen var uhåndgribelige, og derfor både svære at tydeliggøre og påvirke. Forskellen fra første periode synes dog at være, at problemet havde forskudt sig fra familien og de værdier, børn lærte i folkeskolen, til at handle om nogle dynamikker, der udspillede sig i virksomheden. Derfor fandt problemet også sin løsning på arbejdspladsen og i dennes kultur. I forrige periode var arbejdspladskulturen også i fokus, men ikke som et sted, hvor ligestillingsproblemet kunne finde sin løsning. Da handlede det ikke om at gøre op med kulturen, men om at skabe ordninger, der kunne få kvinden eller manden til at sætte sig ud over de kulturelle forhindringer og barrierer, der måtte eksistere på arbejdspladsen. LM afsluttede guiden med afsnittet: *”Sådan kan det gøres”*, hvor virksomheder, der havde arbejdet succesfuldt med ligestilling på lønområdet blev fremhævet (Ligelønsguide: 28). Løsningen på ligelønsproblemet var altså ikke at stramme lovgivningen eller at forsøge at løse problemet strukturelt, men derimod at klæde virksomhederne på til at tage aktiv del i arbejdet. De skulle opfordres til frivilligt at arbejde for at forbedre problematikken – information og vejledning syntes at være vejen frem. Den eneste lovgivning, der indskrænkede virksomhedernes mulighedsrum kom i 2007, hvor loven om ligeløn blev ændret, så det blev pålagt virksomhederne at udarbejde kønsopdelt lønstatistik. Formålet med denne lov var dog ikke at tvinge virksomhederne til at aflønne anderledes, men netop at tydeliggøre for dem, hvorledes det stod til med ligeløn for derigennem at motivere dem til frivillig handling (PH 2007: 6). Rationalet bag en sådan lov synes altså ikke at være tvang, men derimod ønsket om generering af et vidensgrundlag, der kunne hjælpe en adfærdsændring på vej.

Hvem skal bage? Nogen skal bage...

At kvinderne også i denne periode bar det primære ansvar i familien, viste statistikken klart (Fakta om ligestilling 2006: 11, PH 2009: 12). I en udgivelse fra LM hed det, at netop den manglende fritid i privatlivet var den primære årsag til, at kvinder holdt sig væk fra lederjobs (Kvinder på banen 2004 (herefter KB): 7). I udgivelsen stod der: ”*Det handler ikke om køn, det handler om børn.*” (KB 2004: 19) for at understrege, at familie og det at få børn spillede en væsentlig rolle for uligestillingen. LM problematiserede, at børn tilsyneladende havde positiv betydning for mænds mulighed for at opnå en høj stilling, mens det havde negativ betydning for kvinders sandsynlighed for det samme (PH 2006: 6), samt at kvindens afholdelse af barselsorlov generelt havde en negativ effekt på hendes karrieremuligheder, hvilket førte til færre kvinder i ledelse (PH 2009: 10). Ikke kun børn og familie havde betydning for kvindens ledermuligheder, hendes øvrige civilstand spillede en rolle for hendes karriere. Kvindelige topledere var typisk gift med karriermænd eller var alene, mens mandlige topledere oftest havde en ægtefælle med en karriere på et mindre seriøst plan og med faste arbejdstider (KB 2004: 8). Man kan selvfølgelig diskutere, om det var hønen eller ægget, der kom først mht. kvindens lederjob på den ene side og hendes valg af ægtefælle og børn på den anden, men uanset hvad, synes det tydeligt, at familiedannelse fortsat blev tillagt afgørende betydning for udviklingen i kvindens arbejdsliv.

Således skete LM's italesættelse af kvinden i relation til hendes karriere og ikke mindst i relation til hendes privatliv. Et eksempel på dette er en artikel om en kvindelig topchef i det private erhvervsliv i LM's magasin: *Kvinder på banen*. Karin Verland, administrerende direktør i Pfizer, var en af de cirka 20 kvinder i Danmark, der var leder på topniveau (KB 2004: 6). Artiklen om Karin Verland og hendes historie blev anvendt som et forbillede: Det var et eksempel på, hvordan kvinder både kunne være ledere og have en velfungerende hjemmefront. Illustrationen til artiklen var et billede af Karin Verlands mand, siddende i et køkken i færd med at bage (KB 2004: 6). I artiklen blev der desuden brugt en del plads på

at omtale, at hendes mand syntes, at det var ok, at hans kone havde en høj stilling. Billedteksten lød fx: ”*Thomas Stenberg Hansen er praktiserende læge, gift med Pfi­zers adm.direktør Karin Verland og har ingen problemer med at være gift med en kone med lange arbejdstider. Han synes også, at det er fedt, når hans kone er i mediernes fokus.*” (KB 2004: 6). Vi bemærker, at hans synspunkt mht. hendes job, fik en så central rolle i artiklen. Det er selvfølgelig ikke uvæsentligt, at ægtepar bakker hinanden op karriere­mæssigt; men det er en interessant problematisering, at LM valgte at fokusere på hans (frem for hendes) refleksioner over hendes lange arbejdstider. LM’s fokus på, at Thomas Stenberg Hansen ikke havde problemer med hustruens job, samt at han syntes, det var fedt, når hans kone var i tv, medvirkede til at understrege det usædvanlige i, at det var hende, der var leder og ikke ham. Vi mener, at der er tale om en bevidst problematisering – en slags manifestproblematisering – og sideløbende en undergravende problematisering. Problematiseringens rationale var at vise, ved hjælp af forbilleder, hvordan kvinder i lederstilling ikke kompromitterede hjemmefronten. Vi mener, at brugen af forbillede som koncept kan virke modsat hensigten, fordi de netop understreger, hvad der *ikke* er normen. Særligt i dette magasin og artiklen om Karin Verland mener vi, at LM ubevidst kom til at undergrave den bevidste problematisering, fordi opbygningen af artiklen netop understregede det atypiske ved dette pars situation. Netop denne mekanisme gjorde sig gældende med artiklens illustration, hvor LM havde valgt at afbillede Thomas Stenberg Hansen siddende i et køkken i gang med at bage. Han blev altså fremstillet som en hjemmegående husfar, skønt billedteksten fortalte, at han var praktiserende læge. Det interessante i illustrationen er brugen af mandlige og kvindelige værdier. Manden blev fremstillet med nogle værdier, der ellers blev sat i forbindelse med kvinden (at lave mad). Pointen er, at dette netop skete, fordi hans kone gjorde karriere – noget der ellers blev forbundet med maskulinitet (at tjene penge). Der er således, i den ubevidste problematisering, tale om en fremstilling af et nulsumsspil: Nogen skulle bage. Hvis kvinden arbejdede, måtte manden bage (eller omvendt). Konsekvensen er, for os at se, at mens den bevidste problematisering søgte at fremelske kvindelige ledere ved at vise, hvordan synergi på hjemmefron-

KARIN VERLAND - PFIZER

Mænd plus kvinder giver flere input

Administrerende koncerndirektør for medicinalvirksomheden Pfizer, Karin Verland vil gerne have flere indfaldsvinkler i direktionsdiskussioner og ikke mindst de lavpraktiske konkrete eksempler, som hun har oplevet efter at have rekrutteret en kvinde internt til direktionen.

Thomas Stenberg Hansen er praktiserende læge, gift med Pfizers adm.direktør Karin Verland og har ingen problemer med at være gift med en kone med lange arbejdstider. Han synes også, at det er fedt, når hans kone er i medierne fokus.

Administrerende direktør Karin Verland har siden 2001 siddet i spidsen for den danske afdeling af verdens største medicinalfirma, amerikanske Pfizer. Den lægeuddannede direktør er en af de cirka 20 kvinder i Danmark, der kan kalde sig koncerndirektør, og sammen med Tryg Stine Bosse er hun kvindedirektørernes mest synlige og mediebevågede svar på lige så synlige mandlige koncerndirektører som Carlsberg's direktør, Ole Frøhling.

Verland har været i mange år i ledelsen af Pfizer i Danmark, og hun har været med til at bygge virksomheden op fra bunden. Hun har været med til at skabe et stærkt netværk af samarbejdspartnere og kunder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Verland har været i mange år i ledelsen af Pfizer i Danmark, og hun har været med til at bygge virksomheden op fra bunden. Hun har været med til at skabe et stærkt netværk af samarbejdspartnere og kunder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder, og hun har været med til at skabe et stærkt samarbejde med myndighederne og andre virksomheder.

Ikke meget macho over Irma

Irmahusene er præget af kvindelige værdier, og en kvinde er fronten være et fint match. Men Irma har altid været bledt, når ledelsen er stærk, så prioriteringen er sym- bolisk leder først og kvinde næst, som flodskummet på kranse- gangen, uger administreret direkte af Alfred Joensen.

Inna har fru Dag og hvi mange kvindelige Irma ledere. Fru af 40 år siden en be- stier af en stor smykkefabrik, som efter Irma. Men også i dag, hvor beklædningssortimentet og nærmere er- viket, og ledelsen har fået nye stier som beklædning, er det mange kvindelige

lige ledere. Men når man ser længere op i ledergruppen overbeholdt, som væsentlige kontaktpunkter i beklædning, organiserer særundersøgelser og mar- cheringer, er klar til at få dem kendt og blandt medarbejdergruppen drø- deller. Ikke en eneste. (U. Alfred Joen- sen venter kan på, at en af dem har brugt kvindelige beklædning bærer på, så ledelsen bliver mindre macho-mændene. "Vi har ingen afviser, er i klar- sætning godt kende på kvindelig eller pariser mellem kan. Dag er vores macho, som er modet af kvindelig gruppe, kvinde. Men vi vil gerne fremme og belyse, uden at være overbeholdt eller

masochistiske i kvindesagen. Vi støn- kende, så faktisk kommer nogle nye, kvindelige kvindesammen og af de nye kommer for eksempel ledelsen af den enkelte butik, hvor vi ikke også er. Hver kommer tilhede, så vi har beklædning er en mand, er venter at kvindelig er en kvinde." Alfred Joensen.

Den gode træning Alfred Joensen var godt mand, en Irma leder har beklædning kan afvise på handlen.

"Det var sig godt, fordi det er et særligt mange lederfunktioner, ting, der skal være på plads, for at en leder- belys kan fungere. Jeg vil ikke, som det

[illegible]

100

Hovedparten af de øvrige illustrationer i magasinet var fotos af mænd i jakkesæt i kontorlignende omgivelser. En af artiklerne handlede om Irmas direktør Alfred Josefsen, og om hvordan han skabte synergi mellem arbejde og familieliv. Artiklen blev indledt med følgende udtalelse fra Alfred Josefsen: ”*Irmakulturen er præget af kvindelige værdier, og en kvinde i front ville være et fint match. Men Irma har altid været bedst, når lederen er stærk, så prioriteringen er synlig leder først og kvinde næst som flødeskummet på kransekagen.*” (A. Josefsen i KB 2004: 11). Han mente altså, at kompetencer kom før kønnet – og skete det, at de kunne få både-og, blev det betragtet som ”icing on the cake”, et gode udover det sædvanlige. LM’s magasin bidrog således til at fremstille et skisma: På den ene side kom kompetencer før køn, og på den anden side var køn en kompetence i sig selv – det var et plus, hvis den stærke leder samtidig var kvinde. I relation til det videnskabelige systems problematisering af ligestilling i periode III, var magasinet fremstilling af det kønsladde sprog interessant. Ordet ’stærk’ blev her sat i forbindelse med det at være mand, og hvis Irma søgte en stærk leder, betød det, i relation til forrige analyse, at en kvinde ville have sværere ved eller skulle kæmpe hårdere for at opnå en lederstilling her. Alfred Josefsen gjorde senere i artiklen klart, at de såkaldte kvindelige værdier fyldte meget i Irma: ”*Men selv om vi primært er mænd i Irmas top, så er den type ledelse, vi driver, dybest set meget kvindelig. Vi går meget op i medarbejderpleje, i de bløde variabler, og den linje jeg selv står for, vil man vel traditionelt kalde meget rund, blød, båret af kvindelige værdier.*” (A. Josefsen i KB 2004: 11). Medarbejderpleje blev altså i magasinet fremstillet som en kvindelig kompetence, mens det at lede og være stærk blev sat i forbindelse med manden først og fremmest. Brugen af ordene henleder tanken til den mandlige og kvindelige fysik: Lederen skulle være stærk – som den mandlige fysik, mens de kvindelige værdier indebar at være rund og blød – meget lig den kvindelige krop.

LM tog, med udgivelsen af magasinet *Kvinder på banen*, del i og bidrog til at opretholde en diskurs om den kvindelige (top)leder som en atypisk kvindetype. Det var en problematisering, der ubevidst signalerede, at en kvinde kun kunne være leder, hvis hendes mand accepterede det ved at påtage sig noget af ansvaret for hjem-

met. Problematismen var således med til at understrege det aparte i kvinden, der gjorde karriere – og ikke mindst det almindelige i det modsatte; manden som leder og kvinden med et mindre krævende job. Samtidig mener vi, at problematiseringen opstillede en præmis om, at begge ikke kunne gøre karriere samtidig – en *skulle* bage, så at sige. Det interessante er, at denne problematisering blev holdt i gang med udgivelsen af magasinet, som syntes at være et forsøg på at gøre op med selv samme problematisering. Magasinet drejede sig netop om, med daværende ligestillingsminister Henriette Kjær's ord: ”... *at finde de gode historier og bruge dem.*” (KB 2004: 2). Brugen af det gode eksempel (som vi også så i første periodes eksemplificering af den kvindelige snedker Imme) er interessant. Det minder os om den suveræne magts udstilling af det dårlige eksempel – den kriminelle, sindssyge eller seksuelt afvigende – der fungerede som afskrækkende og som en evig påmindelse om, hvad der var rigtigt og forkert. I dette tilfælde mener vi, der skete det samme, blot med omvendt fortegn. Her var der ikke tale om den samfundsnyttige kriminelle (Heede 2007: 35), men den samfundsnyttige kvindelige leder, der ikke skulle illustrere, hvad den gode borger skulle undgå, men hvad den gode borger også kunne opnå. Det gode eksempel gjorde så at sige for governmentality, hvad det afskrækkende eksempel gjorde for suveræniteten; det var et eksempel, der afskrækkede hhv. opmuntrede. Vi mener, at brugen af forbilleder var udtryk for magtudøvelse gennem en konditionering af handlen ved brug af idealbilleder. Når det er sagt, kan det, som vi var inde på tidligere, diskuteres, hvorvidt det gode eksempel virkede efter hensigten, fordi eksemplet satte en bestemt, ønsket adfærd på en piedestal og alene fremhævelsen understregede, at det ikke var normen og derfor heller ikke nemt opnåeligt. Samtidigt var der tale om et biopolitisk rationale i problematiseringen og et ønske om at forstå og påvirke de dele af livet, der syntes at påvirke kvindens karriereudvikling. Hendes ægteskabelige status, antallet af de børn hun fik og indretningen af hjemmet var i fokus med det biopolitiske mål at forsøge at påvirke disse områder på befolkningsniveau.

Subjektets myndiggørelse

Et generelt træk for alle perioderne i den politiske problematisering af ligestilling synes at være spørgsmålet om den styredes handlingskapacitet. Store dele af den politiske problematisering indskrev sig i en bestræbelse, hvor problemet med ligestilling blev iagttaget som et spørgsmål om at myndiggøre det styrede subjekt; primært kvinden men i en vis grad også manden. Begrebet *myndiggørelse* eller *empowerment* dækker over et ønske om at operationalisere de styredes selvstyrende kapaciteter i forfølgelsen af styringsmål (Dean 2008: 123). Tanken om empowerment var således præget af post-foucauldianske tanker om magt og styring samt om, hvordan styring af subjektet bliver udøvet i moderne liberale demokratier.

Begrebet blev bl.a. behandlet af den amerikanske politolog Barbara Cruikshank (1999), der (med udgangspunkt i amerikanske *Community Action Programmes* (herefter CAP) i forbindelse med *War on Poverty*), undersøgte, hvordan moderne styringspraksisser i stigende grad tog udgangspunkt i de styredes egen handlingsevne, og hvordan styring, som et resultat heraf, handlede om at myndiggøre borgeren eller subjektet (ofte marginaliserede grupper; fattige, syge, eller diskriminerede) til at kaste offerrollen fra sig og deltage aktivt for at ændre vilkårene for deres liv. Hun kaldte programmer, der skulle hjælpe den fattige ud af fattigdom eller kvinden ud af sin manglende 'self-esteem' (Cruikshank 1999: 71) for medborgerskabsteknologier, hvis mål var (ved hjælp af myndiggørelse og borgerens selvledelse) at minimere eller eliminere magtesløshed og udsatte gruppers eksklusion fra samfundet. Rationalet for empowerment-strategier var således ikke repressivt at indskrænke borgerens evne til at handle eller at diktere denne, men derimod produktivt at konstituere, transformere og forme de magtesløses subjektivitet med det mål at øge deres handlingskapacitet: "*Technologies of citizenships (...) all seek to mobilize and maximize the subjectivities of those perceived to lack the power, hope, consciousness, and initiative to act on behalf of their own interests. Understood as a means of combating exclusion and powerlessness, relations of empowerment are, in fact, akin to relations of government that both constitute and fundamentally transform the subject's capacity to act; rather than merely in-*

creasing that capacity, empowerment alters and shapes it.” (Cruikshank 1999: 71). Det handlede med andre ord om at transformere subjektivitet fra magtesløshed til aktivt medborgerskab.

Uden at kunne identificere udtalte, brede medborgerskabsstrategier i den politiske problematisering af ligestilling, mener vi alligevel, at flere af de karaktertræk, der ifølge Cruikshank, kendetegner en medborgerskabsstrategi går igen i den politiske problematisering gennem årene. Medborgerskabsteknologier har ifølge Cruikshank fire karaktertræk. Først må der etableres en form for ekspertise om den styredes *følelse* af magtesløshed, som forhindrer denne i at indtage et aktivt medborgerskab. Her bliver den magtesløse ofte selv eksperten. Magtesløsheden anskues således som noget subjektivt – en følelse af magtesløshed indlejret i subjektet. I CAP var objektet for styringen således de fattiges egen følelse af ikke at kunne bryde med det mønster, der holdt dem nede. Udgangspunktet var i CAP (og empowermentstrategier generelt), at magtesløsheden var det, der holdt de fattige nede – ikke de magtfuldes handlinger dvs. selve undertrykkelsen eller eksklusionen. I den politiske problematisering ser vi denne antagelse gå igen. Udtalelser som: ”*At styrke og gengive kvindernes erkendelse af deres eget værd og at gøre dem det forståeligt, at arbejdsmarkedet i lige så høj grad tilhører dem.*” (LR 1977: 11) viser, at problemet i høj grad blev tilskrevet kvindens selvforståelse og ikke de undertrykkende eller diskriminerende mekanismer, der ekskluderede hende fra arbejdsmarkedet. Selvom diskriminationen også var i fokus, handlede meget af det politiske arbejde om at forstå kvindens specielle problemer og behov.

Empowerment indebærer desuden et magtforhold, idet en part søger at myndiggøre en anden. Magtforholdet kom til udtryk mellem det politiske system og kvinden, der måtte klædes på til at bryde med offerrollen. Forrige citat gengiver ikke kun, hvordan systemet interesserede sig for kvindernes selvfølelse men også, hvordan hun måtte *styrkes og gøres forståeligt*, at arbejdsmarkedet også tilhørte hende. Kvinden skulle motiveres til at bryde med normerne, vælge anderledes uddan-

nelse og i det hele taget i højere grad tage ansvar for sit eget medborgerskab og positionere sig selv som ligestillet med manden. Denne motivation og styrkelse af kvinden skulle finde sted gennem brochurer og pjecer (bl.a. om utraditionelle uddannelsesvalg, kurser i form af datastuer, og gennem pigens socialisering i folkeskolen). I CAP blev de subjektive grunde til magtesløshed genstand for styring og det samme gjorde sig gældende med styringen af kvinderne i de tidlige perioder i den politiske problematisering af ligestilling. Kvindens magtesløshed blev tilskrevet manglende selvværd – ergo måtte hun gives en erkendelse af eget værd. Magtesløsheden handlede også om manglende kvalifikationer og manglende job – ergo måtte hun uddannes og genuddannes indenfor fag, der manglede arbejdskraft. Magtesløsheden skyldtes, at kvinden valgte fag ud fra traditioner (traditioner, der holdt hende nede i magtesløsheden) – ergo måtte hun klædes på til at bryde med traditionerne og vælge anderledes, og så videre.

Empowerment og særligt medborgerskabsstrategier er herudover afhængige af viden om den, der skal myndiggøres. Her er specifikke former for viden en betingelse for, at myndiggørelsespraksissen skal virke. Her spiller videnskaben en aktiv rolle. I CAP handlede det om at kende de fattige for at kunne udøve magt over dem – dette skete bl.a. ved at kategorisere dem som en særlig gruppe, der fandtes på tværs af racer, køn, mv. I vores analyse af den videnskabelige problematisering ser vi, hvordan kvinden blev subjektiveret som en særlig gruppe, der måtte hjælpes for at bryde med undertrykkelsen. Videnskaben undersøgte i de tidlige perioder de forhold, der syntes at medvirke til kvindens magtesløshed (som eksempelvis den patriarkalske indretning af samfundet), og hvordan kvindens magtesløshed skabte dilemmaer for kvindekønnet generelt. I CAP blev de fattige defineret ud fra alt det, de manglede (Cruikshank 1999: 73), hvilket på mange måder også gjorde sig gældende med videnskabens subjektivering af kvinden i de tidlige perioder – på trods af forskernes forsøg på at bryde med definitionen af kvinden som 'det andet køn', beskæftigede de sig selv med mange af de ting, kvinden ikke var eller ikke havde: Hun var undertrykt og havde derfor ingen magt, hun manglede ud-

dannelse og derfor fodfæste på arbejdsmarkedet, osv. Denne subjektivering trækker forbindelse til det politiske system, der også subjektiverede kvinden ud fra de jobs, hun ikke kunne få, den uddannelse hun ikke tog, de datakundskaber hun ikke besad, mv. Der kan altså være tale om, at den videnskabelige subjektivering af kvinden udgjorde en del af den viden, som det politiske system styrede på baggrund af og igennem.

Endeligt gjorde sig gældende, at empowerment-strategier var både ”... *voluntary and coercive*” (Cruikshank 1999: 72). Der var således tale om programmer, der brød med de dikotomier, magtrelationer ellers betragtes gennem; magt kontra magtesløshed, tvang kontra samtykke etc., fordi de pakkede tvangen ind i frivillighed så at sige: De krævede, at de magtesløse selv handlede, for at styringen kunne fungere effektivt, og samtidig fandt styringen sted, så de kunne udøve deres frihed (Dean 2008: 126-127). Dette skisma beskriver både målet og begrænsningen med empowerment-strategier: I CAP var de fattiges apati og politiske inaktivitet målet eller objektet for styringen og samtidig det, der blev årsagen til at programmet ikke virkede efter hensigten (Cruikshank 1999: 73): Frivillig deltagelse fra de fattige var nødvendig for at påvirke deres apati, men apatien spændte ben for deres villighed til at deltage i programmet. Dette skyldes, at empowerment er en proces, der må indeholde både en erkendelse eller bevidstliggørelse fra den magtesløse side om sin magtesløshed, viden om hvilke dynamikker der skaber magtesløsheden, og specifik handlen for at ændre disse forhold: ”... *empowerment begins when they* (de magtesløse, red.) *change their ideas about the causes of their powerlessness, when they recognize the systemic forces that oppress them, and when they act to change the conditions of their lives.*” (Bookman & Morgen i Cruikshank 1999: 70). Således var det politiske forsøg på at myndiggøre kvinden kun en succes, såfremt hun deltog i styringen og aktivt valgte at bryde med sin egen magtesløshed; kun hvis hun kom til datastuerne, kunne det politiske system hjælpe hende til at hjælpe sig selv. Hendes vilje til at forandre sin egen situation var dermed altafgørende for styringens succes.

Mange af forbindelserne mellem empowermentstrategier og den politiske problematisering af ligestilling er hentet i de tidlige år i problematiseringen. Dette skyldes ikke, at problematiseringen alene i disse år bestræbte sig mod en myndiggørelse af kvinden, tværtimod. Men vi mener, at der skete en forskydning i, hvordan myndiggørelsen kom til udtryk. Som vi har vist tidligere i denne analyse, skete en forskydning i problematiseringen mod at virksomheden spillede en mere afgørende rolle i relation til ligestillingsproblemet og kvindens subjektivering. Efter årtusindeskiftet mener vi, at virksomheden fungerede som en kanal for statens forsøg på at myndiggøre kvinderne. Det handlede således stadig om ved hjælp af forbilleder og oplysning at påvirke og myndiggøre hende, men det skete ofte i en virksomhedskontekst.

Delkonklusion: Oplysning og frit valg

Et grundlæggende træk i denne periode var den governmentale magtform, der udsprang af tanken om, at ligestillingsproblematikker skulle løses med udgangspunkt i individets frihed, hvorfor det drejede sig om at oplyse individet om dets muligheder, og ved hjælp af disse skabe rammerne og fremelske bestemte egenskaber; ikke kun i befolkningen men i særdeleshed også i virksomheden. Vi ser, at kønnet indtog en underordnet position; individet og dets ønsker og behov blev sat i centrum. I denne periode syntes antagelsen at være, at både mentale forudsætninger og den praktiske organisering var på plads, så når ligestilling stadig ikke var en realitet, måtte det handle om at oplyse og ved hjælp af gode eksempler tydeliggøre individets og virksomhedens muligheder. Vi ser samtidigt, at der i de konkrete initiativers governmentale magtform også fremtræder biopolitiske magttræk i form af LM's ønske om at styre livets processer, eksempelvis afholdelse af barsel og udviklingen i fødselstal.

KAPITEL 4: OVERSIGTSKEMA

	Problem	Løsning	Subjektivering
Periode I (1977-1990) Diskrimination	Ligestilling blev problematiseret som diskrimination, der skete på baggrund af u håndgribelige mekanismer i samfundet, der fandt sted bag om ryggen. Disse mekanismer opretholdt traditionelle kønsrolleforestillinger, der skabte uligestilling i samfundet.	Løsningen var bevidstliggørelse og opgør med mekanismerne og deres indflydelse - bl.a. gennem folkeskolen og tidlig påvirkning af børns kønsrolleopfattelser. Kurser, pjecer og oplysning skulle oplyse kvinden om sit værd og klæde hende på til at bryde med traditionerne.	Kvinden blev subjektiveret som den primære omsorgsperson, og den som bar hovedansvaret for familien. Manden var ikke skurk og kunne ikke stilles til ansvar for diskriminationen, selvom han ofte opretholdt den.
Periode II (1991-2002) Strukturel organisering	Problemet med uligestilling skyldtes en uhen-sigtsmæssig indretning af samfundet; formelle ordninger på arbejdsmarkedet og i forhold til familien var ufleksible og var derfor med til at opretholde uligestilling.	Ligestillingsproblemet var et praktisk problem, der kunne løses ved formelle strukturændringer. Mere fleksible ordninger, ligestillingsorienterede personalepolitikker og lign. kunne hjælpe ligestilling på vej.	Kvinden forsvandt som centrum for ligestillingsproblematikker, og manden blev inddraget i problematiseringen som en vigtig medspiller i arbejdet med ligestilling.
Periode III (1992-2002) Fra køn til individ	Ligestilling var et problem, der omhandlede individets frihed og muligheder. Ligestillingsproblematikker måtte ikke indskrænke individets handlerum.	Uligestilling kunne løses ved at oplyse og rådgive individets om dets muligheder. Dette gennem pjecer med gode, ligestillingsfremmende eksempler. Løsningsgrundlaget var at skabe rammerne, inden for hvilke individet kunne påvirkes til at ændre adfærd mod mere ligestilling.	Subjektiveringen gik fra at have kønnet i fokus til at dreje sig om individet. Ligestillingsproblematikker kobledes sig til begge køn.

KAPITEL 5:

FIRE SNIT: SUBJEKT, BEFOLKNING, SEMANTIK & ANSVAR

Vores metode og fremgangsmåde i de forrige analyser var tæt koblet til det analytiske blik, Foucault anlagde i sine egne undersøgelser; men eftersom han aldrig foretog den systemmæssige opdeling, vi har foretaget, har han heller aldrig søgt at belyse forbindelser mellem systemer – tværtimod undersøgte han magtforskydninger *på tværs* af samfundsinstitutioner, eksempelvis i værket *Overvågning og Straf*. Vi ønsker i denne analyse at sammenholde vores analyser af henholdsvis den videnskabelige og den politiske problematisering af ligestilling, og man kan mene, at vi med en sådan analyse søger tilbage til en mere foucauldiansk forståelse af samfundet, som snarere end differentieret må forstås sammenvævet på tværs af institutioner og funktioner. I analysen vil vi se nærmere på, hvordan de to systemers problematisering af ligestilling kan siges at være forbundne, og hvordan magt og viden så at sige siver på tværs af systemerne. Mere specifikt spørger vi til, hvordan der kan trækkes forbindelser mellem de to systemers problematiseringer og løsninger. Vores fremgangsmåde vil hvile på fire snit på tværs af problematiseringsanalyserne, der på hver sin måde kan illustrere koblinger – eller manglende koblinger - mellem de to systemer.

Vores første snit foretager vi på *mikroniveau* – her tager vi udgangspunkt i de to systemers fremstilling af subjektet. Vi spørger her til, hvordan subjektet blev fremstillet som en del af et kollektiv eller som individ.

Vores andet snit opererer på *makroniveau* og omhandler de to problematiseringers anbefalinger om regulering af befolkningen. Vi vil her se nærmere på, hvordan begge systemer anbefalede biopolitiske tiltag som et forsøg på at regulere befolkningen og fremme ligestillingen, men hvordan disse biopolitiske anbefalinger kom forskelligt til udtryk i de to systemer. Vi vil udvælge en række eksempler på biopolitisk magt i begge systemer og diskutere relationerne mellem disse.

Det tredje snit drejer sig om *relationen* mellem det videnskabelige og det politiske system. Vi vil se nærmere på de to systemers forskellige brug af semantik, og på semantiske koblinger imellem de to problematiseringer af ligestilling. Vi ønsker herigennem at belyse, hvordan de to systemers problematiseringer gensidigt påvirkede hinanden.

Vores fjerde og sidste snit er empirisk begrundet og omhandler de to systemers placering af *ansvar*. I analyserne så vi, at placeringen af ansvaret ofte spillede en rolle i problematiseringerne og de foreslåede løsninger, og at det på den måde blev tydeliggjort, hvem der, i en given problematisering, bar skylden for ligestillingsproblemet og hvem der, i en given løsning, skulle gøres ansvarlig for at komme problemet til livs. Begrebet ansvar synes således empirisk at favne både problemet på den ene side og dets løsning på den anden.

SUBJEKTETS FREMKOMST

Vi mener, at subjektiveringen af manden og kvinden i de to systemer markerer en grundlæggende forskel mellem det videnskabelige og politiske system. Vi kan iagttagende, at subjektets fremkomst sker ud fra forskellige relationer i de to systemer, men at disse relationer ændrede sig inden for systemerne. Med det mener vi, at de to systemer subjektiverede kønnene (hovedsageligt kvinden) som enten en del af et kollektiv eller som et individ.

Det videnskabelige system subjektiverede oftest kvinden som en del af et kollektiv. Her blev kvinden fremstillet som en særlig gruppe, og det var fx kvindekønnet som helhed, der måtte bryde med den undertrykkelse, mandekønnet udsatte dem for. Manden blev også subjektiveret som en del af et kollektiv, og det var denne gruppe, som var skurken, ikke den enkelte mand. Forskningen beskæftigede sig i de tidlige perioder meget med *kønnenes kamp* – og dette var vel at mærke en kamp mellem de to grupper, ikke mellem individer. Senere ændrede subjektiveringen af mandekønnet sig fra at indtage en skurkerolle til i højere grad at være medspillere i ligestillingsproblematikken, men stadig en *gruppe* af medspillere. Senere skiftede problematiseringen af ligestilling scene; fra at omhandle undertrykkelse til at dreje sig om familielivet og subjektiveringen af kvindekønnet fulgte med, og skete nu bl.a. gennem moderskabet. Også i denne senere problematisering blev kvinden fremstillet som en del af et fællesskab; kvindekønnet blev subjektiveret som en gruppe af mødre. Eksempelvis behandlede forskningen i 2002, som i nævnt i kapitel 3, hvordan kvinderne i moderskabet identificerede sig med gruppen af andre mødre frem for med den, hun delte forældreskabet med. Et af de få eksempler på, at kvinden blev subjektiveret som et individ, findes i forbindelse med det, vi omtalte som kønnets eksamen efter årtusindeskiftet. Ganske vist havde kønnets eksamen til dels at gøre med de udfordringer kvindekønnet, var stillet overfor (i modsætning til mandekønnet), men det drejede sig også om den enkelte kvinde, som sammenlignede sig selv med andre kvinder og som var bevidst om, at andre overvågede hende. Der var dog ikke mange eksempler på en sådan individuel subjektivering, hvilket understreger det videnskabelige systems fokus på kønnet som en del af et kollektiv. Omkring årtusindeskiftet skiftede ligestillingsproblematikeringen i det videnskabelige system igen scene til arbejdsmarkedet og virksomheden, og i denne sammenhæng fremstod kønnenes subjektivering mere fragmenteret. Fokus var på kønnede kompetencer i virksomheden – at mænd som gruppe og kvinder som gruppe blev tillagt forskellige kompetencer og egenskaber. Vi mener dog også, at der var tegn på en mere individuel subjektivering af kvinden. Den enkelte kvinde blev bl.a. tillagt større muligheder for handle selv – hun kunne

fremme ligestilling, hvis hun ville. Eksempelvis fremstillede forskerne, hvordan kvinden kunne nå til tops i erhvervslivet, men ikke uden at måtte ofre noget, fx på privatfronten. Således mener vi, at størstedelen af den videnskabelige problematisering af ligestilling subjektiverede kvinden kollektivt, men at der i nyere forskning også syntes at fremkomme en individuel subjektivering af kønnene.

I det politiske system er subjektets fremkomst mere varieret mellem kollektiv og individuel. Frem til 1990'erne blev ligestilling i det politiske system gjort til et problem, der handlede om diskrimination – et begreb, der kobledes sig til individet. Her handlede det om de uretfærdigheder, *den enkelte kvinde* blev udsat for i modsætning til den kollektive undertrykkelse af *kvindekønnet*, som det videnskabelige system fokuserede på. I det politiske system var det den enkelte kvindes opgave at bryde med traditionerne og fx vælge at uddanne sig til snedker. Der var dog også tale om, at subjektet i det politiske system trådte frem som del af et kollektiv. Det gjaldt fx i forbindelse med det kønsopdelte arbejdsmarked. Her fokuserede forskningen på, hvordan kvinderne som gruppe blev holdt ude af arbejdsmarkedet. Samme kollektive subjektivering fandt sted, når det drejede sig om, hvordan folkeskolen kunne og skulle fremme ligestilling ved at styrke pigerne gennem en anderledes kønssocialisering. Der var heller ikke her tale om en klar individuel eller kollektiv subjektivering af manden. I første og anden periode blev ligestilling gjort til et problem, der kobledes sig på nogle ubevidste mekanismer bundet i samfundets strukturer. Manden som subjekt fremkom derfor ikke som skurk, men snarere som en gruppe, der frem mod årtusindeskiftet blev tillagt større aktiv betydning i ligestillingsproblematikken. Efter årtusindeskiftet skete dog en forskydning mod en overvejende klar individuel subjektivering af manden og kvinden. Dette kan eksemplificeres ved forskernes sprogbrug, der gik fra at omhandle 'mand' og 'kvinde' som adskilte kategorier til at anvende ord som 'individ' i stedet. Denne periode var præget af *det gode eksempel*, som skulle vise vejen og inspirere den enkelte til selv at blive pioner. Individer skulle lære af individer, og kollektivet syntes at træde i baggrunden frem for individet og kønnene.

Vi mener, at subjektet i det politiske system fremkom primært som et individ, hvor det videnskabelige system overvejende subjektiverede kønnene kollektivt, dog med en individuel drejning efter årtusindeskiftet. Det kollektive havde således i mange år primat, indtil ansvaret særligt efter årtusindeskiftet blev forskudt til individet, der dermed blev ansvarligt for at løse sociale problemer. Spørgsmålet om individets ansvar vender vi tilbage til senere i dette kapitel. Det ville være nærliggende at betragte den eskalering, der fandt sted, af subjektets fremkomst som individ særligt i det politiske system, som et tegn på en øget governmentalisering af magten gennem den samlede periode. Ifølge Mitchell Dean og Nikolas Rose er der dog ikke tale om, at den governmentale magt er en magt, der kendetegner udøvelsen af styring i de seneste ti år, men i højere grad siden starten af 1970'erne (Dean 2006: 30, 239, Rose 2003: 187). Vi kan derfor ikke med baggrund heri forklare den individuelle fremkomst af subjektet efter årtusindeskiftet. Ikke desto mindre mener vi, at der er tale om, at jo mere individuelt problemet skal løses, jo mere er der udtryk for governmental magt. Med baggrund i vores empiriske analyser, mener vi altså, at der er tale om, at den governmentale magt i den politiske problematisering fremstår mere rendyrket efter årtusindeskiftet.

BIOPOLITISK REGULERING

Et fællestræk på tværs af begge systemer, og som er tidsmæssigt gennemgående, er hvordan traditioner, traditionelle kønsrolleforestillinger og ikke mindst sproget, blev tillagt afgørende betydning for ligestillingsproblemet. I det videnskabelige system blev der i problematiseringen af ligestilling i begyndelsen af 1980'erne fokuseret på, hvordan sproget og samfundets traditionelle forestillinger om de to køn var barrierer for ligestillingen. Sproget blev tillagt afgørende betydning – flere forskere påpegede, at et dualistisk sprogbrug var med til at understøtte en uheldig opdeling af kønnene. Traditionernes betydning i forskningen fortsatte gennem perioderne; men scenen skiftede fra samfundet i 1970'erne og 1980'erne til familien i 1990'erne. Her var det traditioner i familien, der var kernen i problematisering-

gen af ligestilling, og hvordan den traditionelle arbejdsdeling og traditionelle forestillinger om forældrerollerne havde betydning for uligestillingen. Omkring årtusindeskiftet skete igen et skift i scenen - nemlig fra familien til virksomheden. Men traditioner forblev et tema i forskningen – fokus forblev på, hvordan traditionelle kønsrolleforestillinger og ikke mindst traditionelle forestillinger om de kvalifikationer og præferencer, som kønnene medbragte i arbejdet, blev tillagt forskellig værdi og dermed var medvirkende til at skabe uligestilling. Også i det politiske system blev traditioner og kønsrolleforestillinger altså tillagt afgørende betydning i problematiseringen af ligestilling – men i modsætning til problematiseringen i det videnskabelige system, var den politiske problematisering af mere konkret karakter. Frem til 1990'erne omhandlede en stor del af problematiseringen, hvordan traditionelle forestillinger og forventninger til de to køn skabte uligestillingsmekanismer, der på mange måder opererede i det skjulte eller ubevidst. Også senere kredsede problematiseringen om, hvordan en traditionel arbejdsdeling i familien skabte barrierer for kvinders karrieremuligheder, og hvordan virksomhederne og familierne måtte tænke anderledes, når det kom til indretningen af familien. Der er således tale om en grundlæggende kontinuitet i problematiseringerne, der går igen på tværs af systemer og tid.

Generelt handlede problematiseringerne om et *opgør* med traditionerne – hvordan man bedst brød med disse tankemønstre og mekanismer, der på mange måder var uhåndgribelige, og som var svært løselige med klassiske magtmidler såsom lovgivning. I begge systemer var løsningerne på problemerne med traditionelle forestillinger og forventninger til de to køn biopolitiske. Da problematiseringerne grundlæggende handlede om at gøre op med noget uhåndgribeligt, der koblede sig på livets processer (et konkret eksempel er, hvordan ligestillingsproblematikker på arbejdsmarkedet koblede sig til familielivet), måtte problemet også finde sin løsning i en regulering af disse processer (eksempelvis i form af en anden arbejdsdeling i familien). Biomagten fremstår derfor gennemgående på tværs af systemerne og perioderne, om end den varierer fra at have ideologisk karakter i det videnska-

belige system til en mere teknokratisk karakter i det politiske system. I det viden- skabelige system kom de biopolitiske anbefalinger til udtryk bl.a. i form af anbefa- linger om en påvirkning af skabelsen af habitus, der fandt sted tidligt i barndom- men – de dispositioner, der blev skabt i livets begyndelse blev tillagt betydning for de senere ligestillingsproblematikker, og derfor måtte der ske en påvirkning af skabelsen af habitus. En anden biopolitisk anbefaling handlede om de ligestil- lingsproblematikker, der opstod som følge af de traditionelle forestillinger skabt i barndommen. Her handlede det om at påvirke familielivets indretning for bl.a. at sikre samfundets reproduktion og kvindernes tilknytning til arbejdsmarkedet. I begge eksempler var anbefalingerne ideologiske; de opererede på samfundsniveau og var aldrig konkrete i form af omtale af, *hvordan* eksempelvis påvirkningen af habitus skulle finde sted. I den politiske problematisering blev traditionelle fore- stillinger og forventninger også tillagt afgørende betydning for ligestillingsproble- matikker, og også her var mange af anbefalingerne biopolitiske. Det biopolitiske mål var det samme i begge systemer: Også i det politiske systems problematisering var erkendelsen, at en ændring af dannelsen af kønsrolleforestillinger måtte finde sted i barndommen. Det politiske system rettede blikket mod folkeskolen – en arena, hvor det politiske system havde mulighed for at regulere og påvirke via læ- reruddannelsen og undervisningen, der måtte gøres bevidste om traditionernes ødelæggende betydning – eksempelvis valg af uddannelse. Efter årtusindeskiftet var anbefalingerne også biopolitiske og kobled sig til de dele af kvindens liv, der påvirkede hendes karrierevalg og til de dele af mandens liv, der påvirkede hans barselsvalg. Også her var det biopolitiske mål det samme som i forskningen, nem- lig at regulere livets processer, men de politiske anbefalinger var teknokratiske: Den biopolitiske påvirkning blev hjulpet på vej af governmentale teknologier, så som gode eksempler, gode historier og udarbejdelse af pjecer om karrierevalg og muligheder for afholdelse af barsel til både de to køn og virksomhederne.

Der var således tale om et fællestræk, der kobled sig – ikke kun på tværs af de to systemer men også - på tværs af tid. Biomagten trådte frem, hvor ligestilling blev

gjort til et problem, der kobled sig til uhåndgribelige og ubevidste faktorer, der ikke kunne finde sine løsninger i eksempelvis lovgivning. Samtidig kan der være tale om, at der var en niveauforskel i de biopolitiske anbefalinger, der hhv. var ideologiske og teknokratiske. Vi mener, at denne forskel afspejler de to systemers forskellige egenskaber. Denne tese vil vi behandle nærmere i næste afsnit eksemplificeret ved semantiske forskelle i de to systemers problematisering af ligestilling.

SEMANTISKE KOBLINGER

Undervejs i de to systemers problematisering af ligestilling, har vi kunnet identificere en række ligheder i relation til, hvordan ligestilling blev gjort til et problem. Særligt i de to første perioder var der fællestræk i problematiseringen. Dog var der store variationer i, hvilke løsninger der kobled sig på problematiseringen, ligesom problematiseringer og løsninger kom til syne gennem forskelligt sprog.

Vi valgte i vores analyse at kalde de to første perioder *Undertrykkelse* og *Diskrimination* – og selvom disse titler er vores fortolkning af periodernes italesættelse, mener vi, at ordene kan tydeliggøre både, hvad der er fælles, og hvad der adskiller de to problematiseringer. Med undertrykkelse forstår vi et forhold oftest mellem to grupper, hvor den ene gruppe fremhæves *på bekostning* af den anden. Der ligger således et dominansforhold mellem grupperne, ligesom der i ordet ligger en præmis om, at hvis den ene gruppe fremmes, holdes den anden nede. Med diskrimination forstår vi *forskelsbehandling* af en bestemt gruppe eller et subjekt. Denne forskelsbehandling kan for så vidt både være positiv og negativ (eksempelvis positiv særbehandling og diskrimination), men baseres under alle omstændigheder på en forudindtaget holdning om gruppen, eller subjektet, der diskrimineres. Hvor undertrykkelse beskriver et forhold, der (ofte) gør sig gældende mellem to grupper (eksempelvis befolkningsgrupper, racer eller køn), beskriver diskrimination i højere grad forholdet mellem samfund og subjekt eller to subjekter. Samtidig fremstår magtdynamikken absolut i ordet 'undertrykkelse' og i højere grad relativ i 'diskrimination': I ordet undertrykkelse ligger en suveræn magt, idet magtudøvelsen sker

på bekostning af den enes handlefrihed. Undertrykkelsen har en absolut karakter, hvorimod diskriminationen er relativ; når et subjekt eller en gruppe diskrimineres, sker det ofte på baggrund af nogle mere subtile eller uhåndgribelige magtmekanismer i samfundet – man kan kalde det mikromekanismer, der ofte opererer på individniveau. Eksempelvis kan et køns syn på det andet føre til diskrimination, og selvom dette syn kan være et gennemgående træk på samfunds niveau, sker selve diskriminationen ofte på individniveau. Dette forhold kommer blandt andet til udtryk i de mange klagesager, Ligestillingsrådet modtog, hvor den enkelte kvinde klagede over at blive diskrimineret eksempelvis i forbindelse med en ansættelsessamtale eller i en blanket. I modsætning hertil mener vi, at undertrykkelse opererer på makroniveau. Forskningen opstillede sjældent den enkelte kvinde overfor den enkelte mand; snarere var der tale om to befolkningsgrupper med hvert sit køn, der indgik i et dominansforhold med hinanden, hvor den ene gruppe holdt den anden nede.

Vi mener, det er interessant, at den videnskabelige problematisering handlede om undertrykkelse og den politiske problematisering omhandlede diskrimination. En forklaring kunne være, at undertrykkelsessemantikken, som optrådte i forskningen, ikke er en semantik, der nemt lader sig behandle i det politiske system. Undertrykkelse er (i vores forståelse) ikke et problem, der uden videre lader sig løse politisk i klassisk forstand – undertrykkelsen opererer gennem ofte mekanismer, som er svære at gøre ulovlige eller regulere ved hjælp af love eller bekendtgørelser¹⁸. Et andet eksempel på en semantisk kobling mellem systemerne så vi efter

¹⁸ Niklas Luhmanns systemteori og tanker om det funktionelt differentierede samfund, hvor hvert system har sin funktion og sine ledeforskel gennem hvilken, systemet iagttager verden, kan understøtte vores tese om, hvorfor semantikken i det politiske system omhandler diskrimination og ikke undertrykkelse. Det politiske system producerer kollektivt bindende beslutninger gennem mediet magt og den kode, systemet iagttager verden gennem, er beslutning [ikke beslutning og/eller styrer] styret. Der kan være tale om, at det videnskabelige og politiske system er strukturelt koblede (ved strukturel kobling forstår Luhmann en kobling mellem flere systemer, hvor kommunikationen mellem systemerne gensidigt irriterer hinanden, hvorved systemerne tematiserer deres kommunikation for at optage irritationen fra omverdenen (Luhmann 1993: 494)). Denne strukturelle kobling kan forklare, hvordan undertrykkelse søges gjort styrbart i det politiske system ved at undertrykkelsessemantikken optages og transformeres til diskrimination; et begreb, der grundet dets

årtusindeskiftet, hvor det videnskabelige system behandlede ligestillingsproblemet gennem en nyttediskurs, hvor det handlede om, at det kunne betale sig at arbejde med ligestilling. Samme diskurs fandtes i den sidste periode af det politiske systems problematisering, om end tydeligere – her blev ligestilling gjort til et problem, der kobledes sig til virksomhedernes bundlinje. Det interessante er, at det videnskabelige system tidligere havde taget afstand fra den kapitalistiske diskurs (som blev tilskrevet den patriarkalske indretning af samfundet). Vi mener, bl.a. med henvisning til forskernes egne udtalelser om, hvordan det kapitalistiske sprogbrug kunne legitimere forskningen og bidrage til de politiske beslutninger, at kunne iagttage, at der også siver viden og en bestemt semantik fra det politiske system til videnskaben¹⁹.

Vi ser altså eksempler på semantiske koblinger mellem de to systemer og på, at kommunikation fra et system siver over i et andet. Disse koblinger synes at forekomme begge veje mellem systemerne, hvilket tydeliggør, at specialets metodiske greb i form af systemopdelingen, netop er et greb; i disse eksempler viser empiri-

mere konkrete karakter (forskelsbehandling), i højere grad kan gøres til genstand for politiske styring end undertrykkelse. Der kan stilles krav om, at kontrakter og stillingsopslag udformes på bestemte måder, og der kan laves lovgivning om ligebehandling i forbindelse med beskæftigelse – hvilket vil have betydning for diskrimination, men ikke nødvendigvis for undertrykkelse.

¹⁹ Det er ikke muligt at afgøre, hvor bestemte begreber eller temaer har deres oprindelse – begreber kan cirkulere mellem systemer. Et begreb kan indledningsvis have været i fokus i et system, for derefter at blive indoptaget i et andet system, som påvirker forståelsen af begrebet på en måde, som så indoptages af det system, som oprindeligt fostrede begrebet. Anthony Giddens omtaler med begrebet 'dobbelt hermeneutik' tendensen til, at forskere påvirkes af den forståelse af sociale fænomener, som findes hos de aktører som analyseres, og at forskeren ligeledes påvirker disse aktører og fænomener, og sådan kan den gensidige påvirkning og brugen af visse termer cirkulere (Højberg i Fuglsang & Olsen 2004: 338-339). Endeligt kan det ikke afvises, at et begreb kunne opstå simultant i to systemer, uden at det ene har inspireret det andet. Vi mener dog, at det er sandsynligt, at det politiske system var opmærksomt på, hvad forskere og andre eksperter fokuserede på i deres arbejde og bevidst eller ubevidst blev påvirket heraf. Vores antagelse om en særlig fokus på det videnskabelige system fra politisk side omhandler primært tiden frem til 2002, hvor den dengang forholdsvis nyvalgte statsminister Anders Fogh Rasmussen i sin nytårstale gjorde op med brugen af smagsdommere, og det han kaldte "eksperttyrani" ('Det folkelige får sparekniven' i Information 02.01.2002, 1. sektion: 1). Vi mener, at et sådant opgør netop understreger, at eksperter (herunder forskere) indtil da havde haft stor indflydelse på den offentlige og politiske debat.

en, at den opdeling, vi fandt nødvendig at foretage, på den ene side er kunstig, og på den anden side var det blik, der tillod os at iagttage selv samme forbindelser.

ANSVAR

I problematiseringsanalyserne så vi, hvordan skiftende problematiseringer af ligestilling medførte forskellige anbefalede løsninger på problemet. Et centralt omdrejningspunkt i forholdet mellem problematiseringsanalyserne, synes at være *ansvar*. Hvem havde skylden for uligestillingen? Hvem skulle gøre noget for at fremme ligestilling – hvor skulle ansvaret placeres? Vi mener, at der er en kobling mellem de to systemer i form af, at ligestilling blev problematiseret som en samfundsudfordring. Uanset om det drejede sig om det dominerende patriarkat, om traditionelle kønsforestillinger, om praktisk organisering eller om oplysning af individet, var samfundet et centralt omdrejningspunkt i problematisering og løsning. Samfundet blev, i begge systemer, ofte tilskrevet det grundlæggende ansvar for at ændre ligestillingsproblemet. Der skete dog mange skift mht., hvordan samfundet mentes at kunne løse ligestillingsudfordringerne. Gennem perioderne så vi, hvordan anbefalingerne ændrede sig – samfundet var kontinuerligt den overordnede ansvarlige, men skulle handle gennem forskellige kanaler på forskellige tidspunkter, eksempelvis via familien, virksomheden eller folkeskolen. De to systemer syntes også til dels at følges ad, når det drejede sig om de mere konkrete tiltag – altså hvordan og gennem hvilke kanaler, samfundet skulle handle for at fremme ligestillingen. Fx blev mænd på barselsorlov et centralt emne stort set samtidigt i de to systemer (periode III i den videnskabelige analyse og periode II i den politiske analyse). Begge systemer havde tidligere problematiseret ligestilling som en samfundsudfordring, der var nært forbundet til kønnenes roller i familien, men nu slog både forskere og politikere ned på barselsorlov til mænd, som et centralt sted at sætte ind for at fremme ligestilling. Der synes altså at være en forbindelse mellem de to systemers problematisering af ligestilling som et problem, der bl.a. skyldtes familieforhold som fx barselsorlov. Begge systemer anbefalede, at samfundet måtte handle for at få mænd til at vælge barsel.

Et andet eksempel på en relation mellem de to systemer mht., hvordan samfundet mere konkret skulle håndtere ligestillingsudfordringen, så vi efter årtusindeskiftet i begge systemer. Virksomhederne begyndte at spille en afgørende rolle i både problematisering og løsning. Det personlige arbejdsliv kom i fokus, og individualisme spillede en større rolle end tidligere. Man kunne fristes til at tro, at dette individfokus betød, at individet alene skulle pålægges ansvaret for at fremme egen ligestilling, men det var ikke (helt) tilfældet. Skønt der blev skrevet meget om individet, var det fortsat samfundet, som havde det overordnede ansvar for ligestilling, men dette ansvar syntes at komme forskelligt til udtryk i systemerne. Hvor det videnskabelige system fastholdt sit fokus på samfundet som overordnet ansvarligt (mens forskerne samtidigt anerkendte, at individet selv måtte vælge), syntes det politiske system at forskyde magten ikke blot ud til virksomhederne, men også borgerne. Samfundet påtog sig således et mere monitorerende ansvar om man vil, og information til individet – og det at give individet mulighed for at vælge frit på baggrund af denne viden, var i fokus. Denne magtforskydning kom konkret til udtryk gennem en række tiltag, som vi mener, havde karakter af empowermentstrategier, hvor formålet bl.a. var at myndiggøre kvinden til at tage ansvar for sit eget liv. Det interessante er, at disse strategier var gennemgående for alle perioderne i det politiske system, om end de syntes at være tydeligst efter årtusindeskiftet. Også i 1980'erne handlede det om at gøre kvinderne klar over deres værd, og man kan derfor udlede, at der gennemgående i det politiske system har været fokus på, at ansvaret for at løse ligestillingsudfordringerne ikke alene lå hos samfundet, men også hos den enkelte borger. Efter årtusindeskiftet kan der være tale om, at denne tilgang til ansvarsplaceringen blev forstærket, og at dette bl.a. kom til udtryk i en generel governmental tilgang til, hvordan og hvem der skulle løse ligestillingsproblemet. Udgangspunktet var, at individet havde frit valg, men også at der fulgte et ansvar med dette frie valg. Det frie valg var så at sige kun frit i teorien: Der lå ofte en underliggende anbefaling om, hvad det *det gode valg* indeholdt. Anbefalingen syntes at være: Mænd burde tage mere barsel og kvinder burde til-

stræbe højere stillinger. I brochuren *Brug din barsel – der nok til både far og mor* blev det fx omtalt, at mænd på barsel fik en bedre relation til deres børn. Budskabet var således, at den *gode* far tog orlov. Så skønt dette materiale havde det erklærede formål at give faktuel information, for på den måde at understøtte det frie valg i den enkelte familie, blev der altså også givet en række indikationer af, indenfor hvilke rammer eller i hvilken retning individet blev ønsket styret. De enkelte individer blev tvunget til kontinuerligt at tage stilling til, hvem de var og gerne ville være. Valget stod mellem at bidrage til ligestilling (ved fx at tage barsel og søge lederstillinger), eller det modsatte. Der var tale om en tvungen frihed: Individet *skulle* vælge – og ikke at vælge var således også et valg.

Der er således tale om en gennemgående kobling mellem de to systemer i forhold til, hvor ansvaret for uligestilling skulle placeres. Begge systemer italesatte samfundet som bærende det primære ansvar for udfordringen, om end begge systemer efter årtusindeskiftet syntes at erkende, at individet også havde et ansvar. Dette kom generelt tydeligst til udtryk i det politiske system, der gennem alle perioderne benyttede sig af empowermentstrategier i forsøg på at myndiggøre subjektet.

KAPITEL 6: KONKLUSION

Vi har i dette speciale gennem en historisk optik undersøgt, hvordan ligestilling er blevet problematiseret fra slutningen af 1970'erne og frem til 2009. Vi har undersøgt, hvordan ligestilling er blevet gjort til et problem i kønsforskningen og i det politiske system, samt hvordan specifikke løsninger kobledes til disse problematiseringer. Vi har endvidere undersøgt hvilke forbindelser, der kan iagttages mellem det videnskabelige og det politiske system.

Vi kan på baggrund af vores analyse af ligestillingens problematisering i *kønsforskningen* konkludere, at måden hvorpå ligestilling er blevet gjort til et problem, har undergået en transformation. Samtidigt kan vi konkludere, at der er sket en transformation af de løsninger, der blev koblet til problemet. I *første periode* blev ligestilling gjort til et problem, der omhandlede mandens undertrykkelse af kvinden.

Kvinden blev subjektiveret som det andet køn, et offer, og manden som skurken, der undertrykte hende. Måden man talte om kønnene på blev tillagt afgørende betydning, og løsningen på ligestillingsproblemet var, at man måtte tænke og tale anderledes og mindre traditionelt om kønnene. I *anden periode* forskød problematiseringen sig – undertrykkelsen var nu gensidig og forskelle mellem kønnene blev tillagt afgørende betydning for ligestillingsproblematikker. Løsningen var at nedbryde forskellene mellem kønnene, at ensliggøre. Fra starten af 1990'erne, i *tredje periode*, blev ligestilling gjort til et problem, der drejede sig om familien. Manden og kvinden blev subjektiveret i relation til deres roller som mor og far, og forældreskabet mentes at være årsag til uligestillingen. Det var i reproduktionen, en traditionel arbejdsdeling og traditionelle kønsroller blev tydelige. Løsningen var en biopolitisk regulering af livet, der skulle finde sted som en påvirkning af de kønsrolleforståelser, der blev indlejret i børns habitus i barndommen. Efter årtusindeskiftet,

i *fjerde periode*, skete igen en forskydning fra forståelsen af, at ligestillingsproblematikker kom til udtryk i forældreskabet, til at de udspillede sig i virksomhedsregi, hvor bl.a. kønnede kompetencer var med til at opretholde uligestilling. Problematikeringen kredsede bl.a. om, hvordan et kønsneutralt sprog på arbejdspladsen ikke betød ligestilling, så længe vigtige kompetencer var mandligt konnoterede, hvilket skabte særlige udfordringer for kvinden. Løsningen var bl.a., at virksomhederne måtte være bevidste om sprogets betydning og opmærksomme på de udfordringer, det skabte for kvinden, når vigtige værdier blev forbundet med det mandlige køn.

På baggrund af vores analyse af ligestillingens problematisering i det *politiske system* kan vi konkludere, at problematiseringen og de løsninger, der blev koblet herpå, ligeledes har undergået en transformation. I *første periode* blev ligestilling gjort til et problem, der omhandlede diskriminationen af kvinden. Diskriminationen var ikke mandens skyld, men noget der fandt sted på baggrund af nogle uhåndgribelige mekanismer i samfundet, der medvirkede til at opretholde traditionelle kønsrolleforestillinger. Løsningen på ligestillingsproblemet var bevidstliggørelse om disse mekanismer – en bevidstliggørelse, der bl.a. skulle finde sted via biopolitisk regulering gennem folkeskolen og lærerne, der måtte påvirke børnenes kønsrolleopfattelser. I *anden periode* forskød problematiseringen sig, og ligestilling blev gjort til et problem, der skyldtes en uhensigtsmæssig indretning af samfundet. Kvinden var ikke længere det eneste centrum i ligestillingsproblematikken – manden indgik ligeledes heri, og han blev betragtet som en vigtig medspiller, hvis ligestilling skulle opnås. Ligestilling blev i denne periode set som et praktisk problem, der kunne løses ved formelle strukturændringer i samfundet, eksempelvis fleksible barselsordninger og kønsneutrale personalepolitikker. Efter årtusindeskiftet, i *tredje periode*, forskød problematiseringen sig endnu engang – denne gang fra at handle om kønnene til at have fokus på individet. Ligestilling blev gjort til et problem, der omhandlede individets frihed og muligheder, og som kunne løses ved at oplyse og rådgive individet om disse. Løsningen havde governmental karakter: Gennem pje-

cer med gode, ligestillingsfremmende eksempler, kunne staten skabe rammerne indenfor hvilke, individet kunne påvirkes til at ændre adfærd i en ligestillingsfremmende retning.

På baggrund af problematiseringsanalyserne har vi endvidere undersøgt hvilke forbindelser, der kan iagttages mellem det politiske og videnskabelige system. Vi kan ud fra denne analyse konkludere, at subjektets fremkomst i problematiseringerne indikerer en forskel mellem de to systemer, idet subjektet (særligt kvinden) hovedsageligt fremtræder som en del af et kollektiv i det videnskabelige system, hvorimod det politiske system i højere grad subjektiverede kvinden som individ. Dog kan vi konkludere, at der i begge systemer skete en eskalering af den individuelle subjektivering af kønnet, hvilket vi mener, kan iagttages som en øget governmentalisering af magten. Vi kan dernæst konkludere, at løsningsgrundlaget i form af biopolitisk regulering indikerer en forbindelse mellem systemerne. Faktorer som et traditionelt sprog og syn på kønnene blev tillagt afgørende betydning i begge systemers løsningsforslag, og begge systemer behandlede, hvordan et opgør med disse traditioner var en løsning på problemet. Opgøret skulle i begge systemer finde sted gennem en biopolitiske regulering af lives processer, bl.a. gennem påvirkning af den tidlige kønssocialisering. Den biopolitiske regulering var ikke kun et fællestræk på tværs af systemerne, men også på tværs af tid. Vi kan ligeledes konkludere, at semantiske koblinger mellem systemerne, eksemplificeret i de tidlige problematiseringer i begge systemer, viser, hvordan viden siver på tværs af systemerne, og at denne udveksling finder sted begge veje. Vi argumenterede for, at undertrykkelsessemantikken i det videnskabelige system sivede over i det politiske system, hvor den blev gjort styrbar som diskrimination og omvendt; at et kapitalistisk sprogbrug sivede fra det politiske system over i forskningen. Sidst kan vi konkludere, at ansvarsplaceringen for ligestillingsproblemet indikerede en kobling mellem systemerne, der begge placerede det primære ansvar for ligestillingsproblemet hos samfundet. Begge systemer bevægede sig dog efter årtusindeskiftet mod en erkendelse af, at også individet bar et ansvar i løsningen af ligestillings-

problemet. Særligt det politiske system pålagde individet en ansvar gennem empowermentstrategier, hvor (særligt) kvinden blev forsøgt myndiggjort til selv at bryde med uligestillingen.

Vi kan afslutningsvist konkludere, at problematiseringerne i begge systemer har gennemgået en historisk transformation, der indicerer, at den betydning, vi i dag tillægger ligestillingsbegrebet, er kontingent og historisk betinget. At ligestillingsproblemet i dag kobles til individet, og at løsningen skal finde sted i arbejdsmarkedsregi, er med andre ord ikke selvfølgelig, men derimod er denne problematisering og løsning skabt af forudgående problematiseringer og løsninger. Vi kan iagttage mange forskelle, men også en del fællestræk på tværs af systemerne, der indikerer, at specialets systeminddeling *er* et metodisk greb, der med analysen af forbindelser mellem systemerne bliver tydeligt kunstigt. Samtidig har denne opdeling medvirket til at tydeliggøre netop, hvor forbundne systemerne er.

KAPITEL 7: PERSPEKTIVERING

Kønsforskningen, Ligestillingsrådet og senere Ligestillingsministeriet har de sidste 32 år arbejdet med at afvikle den uligestilling, der ifølge forskere og politikere har hersket mellem kønnene. Gennem videnskabeligt og politisk arbejde har man søgt at nedbryde forskellen mellem mand og kvinde. Kønsforsker Drude Dahlerup skrev i 1989: *”Kvindeforskningen har hele tiden valgt at fremlægge sine essentielle værdipræmisser åbent: Kvindeforskningen har et emancipatorisk sigte.”* (D. Dahlerup i ‘Når man ikke kan se skoven for bare træer’, 1989: 14). Med emancipatorisk sigte skal forstås, at det var et mål for forskningen at opnå frigørelse for kvinden gennem at arbejde for ligestilling mellem kønnene, hvilket også gjorde sig gældende for det politiske arbejde: *”Ligestillingsrådet har til opgave at fremme ligestilling mellem mænd og kvinder i samfundet...”* (Lov nr. 164). I analyserne af den videnskabelige og politiske problematisering mener vi at kunne iagttage, at forskerne og politikernes brug af ordet ligestilling til tider tenderer mod en betydning, der nærmer sig vores forståelse af begrebet lighed. Vi mener, at ligestilling må forstås bogstaveligt; at være stillet lige (at man kan være forskellige, men at der er lige forudsætninger), mens lighed snarere er et udtryk for at alt er udjævnet, det samme. Et eksempel på denne tendens forekom i slutningen af 1980’erne, hvor forskerne anbefalede, at forskellen mellem kønnene måtte udjævnes ved hjælp af ensliggørelse. Når forskelle mellem kønnene betragtes som det egentlige problem, må løsningen være en nedbrydning af disse forskelle gennem ensliggørelse eller lighed. Skønt det ikke er en tydelig tendens senere i perioderne mener vi alligevel, at grænsen mellem ligestilling og lighed, er relevant at diskutere – eksempelvis mener vi, at den højaktuelle diskussion om kvoter for kvinder i ledelse et eksempel på, at lighed stadig bliver målet for ligestillingsproblematikker. Med udgangspunkt i dette mener vi, at det relevant kan diskuteres, 1) hvorvidt lighed som mål i sig selv kan opnås, og 2)

hvorvidt lighed som løsning på undertrykkelse kan medføre andre problematikker af lignende karakter.

For at starte ved det første. Vi betragter lighed som et problematisk mål, fordi lighed i sin karakter må stadfæste eksistensen af en ulighed. Den franske filosof Jacques Rancière beskæftiger sig i flere værker (Rancière 1991, 2004) med lighed og argumenterer for, at kampen for lighed vil være forgæves, så længe lighed er målsætningen: *"Equality is not a goal that governments and societies could succeed in reaching. To pose equality as a goal is to hand it over to the pedagogues of progress, who widen endlessly the distance they promise that they will abolish. Equality is a presupposition, an initial axiom – or it is nothing."* (Rancière 2004: 223). Rancières argument er, at ved at betragte lighed som et mål i sig selv, er det eneste man opnår, ulighed, fordi man i processen for at mindske ulighed, legitimerer og fastholder den. Hvis uligestilling er udgangspunktet, er vi *"... obliged to rediscover it (inequality, red.) again and again."* (forord af Ross i Rancière 1991: xix). Rancière mener, at lighed ikke skal betragtes som et slutmål, men derimod som et udgangspunkt, en forudsætning for politisk arbejde. Han benægter ikke, at (økonomisk, uddannelses- eller kønsmæssig) ulighed er en politisk udfordring, men han argumenter for, at det ikke er muligt gå fra en tilstand af ulighed mod større lighed – i stedet må udgangspunktet være, at alle er lige og den politiske udfordring dermed, hvordan det er muligt at fastholde ligheden mellem mennesker (web 5, information.dk). Som eksempel på den ulighed, man skaber, når man tror, man bekæmper den, beskriver Rancière relationen mellem den kloge lærer, den dumme elev og antagelsen om, at de er ulige: *"The pedagogical myth, we said, divides the world into two. More precisely, it divides intelligence into two. It says that there is an inferior intelligence and a superior one."* (Rancière 1991: 7). På samme måde kan der være tale om, at ethvert tiltag for at fremme ligestilling understreger, at der er et overlegent menneske (manden) og et underlegent menneske (kvinden), hvilket snarere end tilintetgør uligheden, genskaber den. Hver gang der diskuteres om kvoteordninger for kvinder i ledelse, eller hver gang det debatteres, at for få mænd tager barsel, legitimerer og fastholder vi med andre ord, at uligestilling fin-

des. Hvis vi tager afsæt i Rancières påstand om, at en nyttig tilgang til problematikken er, at vi i udgangspunktet *er* lige, har hverken samfund eller individ (mand eller kvinde) mulighed for at dømme den anden som mere eller mindre lige. Det emancipatoriske sigte i forskningen og det politiske arbejde støder ind i Rancières påstand netop her: Trods ambitionen om at bryde med uligestillingen bidrog Ligestillingsrådets italesættelse af kvindens *specielle problemer* eller forskningen italesættelse af kvinden som *det andet køn* (om end italesættelsen var kritisk) til at opretholde den selv samme forskel, de ønskede at nedbryde. Ifølge Rancière kan der altså sættes spørgsmålstejn ved, om lighed som mål overhovedet kan opnås, og vi mener, at samme argument gør sig gældende i forhold til ligestilling.

Hvis man dog alligevel antager, at ligestilling *er* en opnåelig målsætning, mener vi, at det kan diskuteres, om stræben efter ligestilling i sig selv kan være undertrykkende, hvis forskernes og politikernes forståelse er, at ligestillingsproblemet skyldes ulighed i form af *forskellighed* mellem kønnene. I så fald bliver løsningen som sagt nemt *ensliggørelse*, som vi så det i forskningen i slutningen af 1980'erne, hvor blot *forventningen* om forskelle mellem kønnene, i følge forskerne var med til at opretholde uligestilling. Forskerne indikerede, at kønnene ikke var ligestillede, før de var ens (og kvinder fx besad 50 % af ledelsesposterne). Dette mener vi som sagt blot medfører en anden form for undertrykkelse, der ikke længere kun retter sig mod kvinden, men også manden. Hvis kønskvotering bliver indført (i efterstræbelsen på at sikre kvinders rettigheder), og en mand bliver forbigået en stilling, fordi den er øremærket en kvinde, mener vi, der kan være tale om undertrykkelse af manden. Hvis man i stedet betragter problemet med uligestilling som et resultat af *ulige forudsætninger*, så er ambitionen ikke blot lige muligheder men også *lige forudsætninger* for at benytte disse muligheder. Der er altså forskel på at sikre formelle lige muligheder og reelle lige forudsætninger for kønnene. Når stillingsopslag opfordrer alle interesserede – uanset alder, køn, race, religion eller etnisk baggrund – til at søge en lederstilling, så er de formelle muligheder sikrede, og alle er frie til at søge dem. Særligt interessante er de forudsætninger, som får kvinden til at søge

eller ikke søge stillingen og ikke mindst de forudsætninger, der får arbejdspladsen til at ansætte eller fravælge hende. Vi mener dermed ikke, at det centrale i ligestillingsproblematikken er diskussionen om forskel/ensliggørelse, som bygger på en lighedspræmis, der i yderste konsekvens skaber tvang, og i bedste fald kun sikrer formelle lige muligheder. Snarere mener vi, at ligestillingsproblematikkens væsentligste omdrejningspunkt går videre end lighedsdiskussionen og favner diskussionen af de forudsætninger, der danner grobund for de valg, begge køn træffer. En sådan tilgang til ligestillingsproblematikken ser vi dog også eksempler på i både forskningen og det politiske arbejde, hvor det blev anerkendt, at kønssocialisering i barndommen påvirkede de forudsætninger, kønnene valgte på baggrund af senere i livet.

LITTERATUR

- Andersen, N. Å. 1999**, *Diskursive analysestrategier - Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København.
- Andersen, H. & Kaspersen, L.B. 2005**, *Klassisk og moderne samfundsteori*, 3. udgave, Hans Reitzel, København.
- Berlingske Tidende, 08.03.2010**, *Kvinder skal lede - mænd passe børn*, af S. Andreasen & A. Nyhus, Berlingske Tidende, København.
- Betænkning nr. 1370**, *Betænkning om det fremtidige ligestillingsarbejde og dets organisering*, 1999, udgivet af Udvalget vedrørende det fremtidige ligestillingsarbejde, København.
- Borch, C. & Larsen, L.T. 2003**, *Perspektiv, magt og styring – Luhmann og Foucault til diskussion*, Hans Reitzel, København.
- Bourdieu, P. 1990**, *The logic of practice*, Polity Press, Cambridge.
- Brug din orlov 2007**, *Brug din orlov! – Der er nok til både far og mor!*, udgivet af Minister for ligestilling, København.
- Butler, J. 1999**, *Gender trouble – Feminism and the subversion of identity*, Routledge, New York.
- Butler, J. 1993**, *Bodies that matter – On the discursive limits of "sex"*, Taylor & Francis Books Ltd, London.
- Cruikshank, B. 1999**, *The will to empower democratic citizens and other subjects*, Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Dahlerup, D. 1988**, *Vi har ventet længe nok – Håndbog i kvinderepresentation*, Nordisk Ministerråd, København.
- Dahlerup, D. 1989**, *Når man ikke kan se skoven for bare træer – Kvinder og køn i forskning*, i *Dømmekraft*, red. S. Brock & P. Pedersen, Århus Universitetsforlag, Århus.
- Dean, M. 2006**, *Governmentality – Magt og styring i det moderne samfund*, Forlaget Sociologi, Frederiksberg.

- Due Billing, Y. & Alvesson, M. 1989**, *Køn, ledelse, organization – Et studium af tre forskellige organisationer*, Jurist- og økonomforbundets forlag, København.
- Due Billing, Y. 1990**, *Fire argumenter – i debatten om kvindelige ledere*, i *Livsmagt*, red. L. Andersen, L. Wedell Pape & M. Rostgård, Århus Universitetsforlag, Århus.
- Due Billing, Y. 1990**, *Køn, karriere, familie*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.
- Elkjær, B. 1990**, *Er rigtig viden vejen til frigørelse? – En fortælling om pædagogik, køn og teknologi*, i *Livsmagt*, red. L. Andersen, L. Wedell Pape & M. Rostgård, Århus Universitetsforlag, Århus.
- Fakta om ligestilling 2006**, udgivet af Minister for ligestilling, København.
- Far på orlov 2006**, *Far på orlov – en undersøgelse om mænd, orlov og kultur på arbejdspladsen*, udgivet af Minister for ligestilling, København.
- Far, Mor & Børn 2003**, *Far, Mor & Børn – En lille bog om forældremyndighed, løn, pension og økonomi*, udgivet af Minister for ligestilling, København.
- Fischer, P. 1989**, *Statsministeriet i 75 år*, København.
- Foucault, M. 2008**, *Sikkerhed, territorium, befolkning – Forelæsninger på Collège de France, 1977-1978*, Hans Reitzel, København.
- Foucault, M. 1982**, *Afterword: The subject and power*, i Dreyfuss, H. & Rabinow, P.: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutic*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Foucault, M. 2000**, *Power – Essential Works of Foucault 1954-1984, Volume Three*, The New Press, New York.
- Foucault, M. 2001**, *Talens forfatning – Forelæsningsrapport: Viljen til viden, Nietzsche - genealogien, historien*, Hans Reitzel, København.
- Foucault, M. 2002**, *Overvågning og straf – Fængslets fødsel*, Det lille Forlag, Frederiksberg.
- Foucault, M. 2002b**, *Viljen til viden*, Det lille Forlag, Frederiksberg.
- Foucault, M. 2004**, *Brugen af nydelserne*, Det lille Forlag, Frederiksberg.
- Foucault, M. 2005**, *Vidensarkæologien*, Philosophia, Århus.

Fuglsang, L. & Bitsch Olsen, P. 2004, *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne på tværs af fagkulturer og paradigmer*, 2. udgave, Roskilde Universitetsforlag, København.

Godt Begyndt (GB) 1991, Ligestillingsrådet, København.

Guld værd på bundlinjen 2005, *Guld værd på bundlinjen – forbedrer kvinder i topledelse og bestyrelser danske virksomheders økonomi?*, udgivet af Minister for ligestilling, København.

Heede, D. 2004, *Det tomme menneske – Introduktion til Michel Foucault*, 2. udgave, Museum Tusculanum, København.

Information 09.09.2009, *Ligestilling: Rasende Inger Støjberg afviser besparelser*, af M. N. Gjertsen, Information, 1. sektion: 6, København.

Jensen, A. F. 2005, *Mellem ting Foucaults filosofi*, Det lille forlag, Frederiksberg.

Kneer, G. & Nassehi, A. 1997, *Niklas Luhmann – Introduktion til teorien om sociale systemer*, Hans Reitzel, Kbh.

Kvindecenterets forskningspublikationer 1986-1987, Center for Kvindeforskning, Københavns Universitet, København.

Kvindeforskning (KF) 1987-1992, Styringsgruppen for kvindeforskning under Planlægningsrådet for Forskning, Center for Kvindeforskning, Københavns Universitet, København.

Kvinder og mænds uddannelser og job 2006, *Kvindes og mænds uddannelser og job – Hvordan bløder vi op på det kønsopdelte uddannelses- og erhvervsvalg og det kønsopdelte arbejdsmarked?*, udgivet af Minister for ligestilling, København.

Kvinder, Køn & Forskning (KKF) 1992-1995, Center for Kvindeforskning, Københavns Universitet, København.

Kvinder, Køn og Forskning (KKF) 1996-2009, Koordinationen for Kvinde- og Kønsforskning, Sociologisk Institut, Københavns Universitet, København.

Kvinder på banen 2004, udgivet af Minister for ligestilling, København.

Kvindestudier (KS) 1977-1978, nr. 1-2, Fremad, København.

Kvindestudier (KS) 1979-1983, nr. 3-7, Delta, København.

Kvindestudier (KS) 1985, nr. 9, Melusine, København.

- Kruckow, M. 1990**, *En tredje kvindelighed – En ny generation, en anden kultur, andre livsformer*, i *Livsmagt*, red. L. Andersen, L. Wedell Pape & M. Rostgård, Århus Universitetsforlag, Århus.
- Laustsen, C.B & Myrup J. 2006**, *Introduktion: At tænke magt*, i *Magtens tænkere – Politisk teori fra Machiavelli til Honneth*, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde.
- Lige Nu 1981-2000**, Ligestillingsrådet, København.
- Ligelønsguide 2006**, *En ligelønsguide til virksomheder, der vil arbejde med at fremme lige løn mellem kvinder og mænd*, udgivet af Minister for ligestilling, Beskæftigelsesministeriet, DA & LO, København.
- Ligestillingsrådets årsberetninger (LR) 1977-1999**, Ligestillingsrådet, København.
- Lov nr. 164**, *Forslag til lov om Ligestillingsrådet*, 1978, (<https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=45901>, 08.04.2010), Statministeriet, København.
- Lov nr. 1095**, *Lov om ligestilling af kvinder og mænd*, 2000, (<https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=20929>, 08.04.2010), Socialministeriet, København.
- Luhmann, N. 1989**, *Ecological Communication*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Luhmann, N. 1993**, *Observing Re-entries*, Graduate Faculty Philosophy Journal, Vol. 16, nr. 2, Charlottesville.
- Luhmann, N. 2000**, *Sociale Systemer – Grundrids til en almen teori*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Mik-Meyer, N. & Villadsen, K. 2007**, *Magtens former – Sociologiske perspektiver på statens møde med borgeren*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Perspektiv- og handlingsplan (PH) 2002-2009**, udgivet af Minister for ligestilling, København.
- Politiken, 20.12.2009**, *Feminisme handler ikke længere om kvindekamp*, af T. Benner, D. Giese & C. Stockmann, Politiken, København.
- Politiken, 22.12.2009**, *Det virker, som om ligestilling er noget, man er færdig med i Danmark*, af T. Benner, D. Giese & C. Stockmann, Politiken, Kultur: 3, København.

Raffnsøe, S., Gudmand-Høyer, M. & Thaning, M. 2008, *Foucault*, Samfundslitteratur, Frederiksberg.

Rancière, J. 1991, *The Ignorant Schoolmaster – Five lessons in intellectual emancipation*, Stanford University Press, Stanford.

Rancière, J. 2004, *The philosopher and his poor*, red. A. Parker, Duke University Press, Durham.

Rose, N. 1996, *Governing 'advanced' liberal democracies*, i *Foucault and political reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, red. Barry, A., Osborne, T., Rose, N., The University of Chicago Press, Chicago.

Rose, N. 2003, *At regere friheden – En analyse af politisk magt i avanceret liberale demokratier*, i *Perspektiv, magt og styrin – Luhmann og Foucault til diskussion*, red. C. Borch & L. Thorup Larsen, Hans Reitzels Forlag, København.

Sjørup, K. & Christrup, H. 1990, *Kønsmødet i arbejdslivet*, i *Livsmagt*, red. L. Andersen, L. Wedell Pape & M. Rostgård, Århus Universitetsforlag, Århus.

Sjørup, K. & Christrup, H. 1990, *Nye professionelle køn*, i *Dansk Sociologi*, nr. 2/1.årg., nov. 1990, København.

WEB

Web 1: kvininfo.dk, *Dansk Kvindehistorie*, side 5, <http://www.kvininfo.dk/side/1050/>, 07.11.2009.

Web 2: foucault.info, *Polemics, Politics and Problematicizations*, interview med M. Foucault af P. Rabinow, i *Ethics*, vol. 1 i *Essential Works of Foucault*, The New Press, 1997, <http://foucault.info/foucault/interview.html>, 30.03.2010.

Web 3: lige.dk, <http://www.lige.dk/ministeriet.asp>, 13.12.2009.

Web 4: lige.dk, brochuren *Brug din orlov! – der er nok til både far og mor!* og filmen *Når mænd ta'r barsel*, <http://www.lige.dk/Default.asp?Id=372&AjrNws=795&AjrNwsPg=1>, 02.02.2010.

Web 5: information.dk, *Kan piraterne klare kapitalismen alene?*, artikel af R. Lykkeberg, <http://www.information.dk/226432>, 05.03.2010.